

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії

**Розвиток науки та освіти за врядування імператора
Лева Мудрого в контексті виховних пріоритетів
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконав:
студент2(м) курсу, групи 602
Спеціальності 014 Середня освіта
(історія)
Кіфуляк Михайло Олександрович
Керівник: д.і.н., доцент Боднарюк Б.М.

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № 4
від «__» листопада 2025 р.
Зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

до дипломної роботи другого (магістерського) рівня вищої освіти,
здобувача вищої освіти 602 гр. факультету історії, політології
та міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Спеціальність 014 – Середня освіта (Історія)

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, 2025 р.

Кіфуляка М.О.

**на тему: «РОЗВИТОК НАУКИ ТА ОСВІТИ ЗА ВРЯДУВАННЯ
ІМПЕРАТОРА ЛЕВА МУДРОГО В КОНТЕКСТІ
ВИХОВНИХ ПРІОРИТЕТІВ»**

В магістерській роботі вивчається низка питань, пов'язаних з розглядом і комплексним висвітленням особливостей розвитку науки та освіти за правління імператора Східної Римської імперії (Візантії) – Лева Мудрого, з акцентуацією на виховні пріоритети, котрі василевс ромеїв узяв за основу в ході реалізації своєї широкомасштабної реформаторської діяльності.

Крім того в роботі так само розглядаються й визначаються пріоритетні напрямки його внутрішньої політики в галузі гуманітарних наук. Так само дослідницька увага приділяється науково-освітній складовій, яка при імператорі Леві зазнала певних трансформацій та адаптацій. В магістерській роботі аналізується й універсальна дидактична імперська модель, поширена у духовно-виховній сфері.

В магістерській роботі поза увагою не залишилось коло питань стосовно ролі та функцій візантійських навчальних закладів та домінуючих у виокремлену епоху світоглядно-естетичних ідеалів, – взірцевих для

освічених прошарків суспільства кінця IX – початку X ст. Оремо в магістерській роботі характеризується проблематика ключових наукових дисциплін в Імперії, покликаних формувати морально-етичні ідеали й світоглядні орієнтири імператорських підданих.

Ключові слова: історія педагогіки, візантійська дидактика, візантійська наука, візантійська освіта, Лев Мудрий, виховна система, гуманітарні науки, естетичні ідеали, ромейські світоглядно-просвітницькі пріоритети.

АНОТАЦІЯ

до дипломної роботи другого (магістерського) рівня вищої освіти,
здобувача вищої освіти 602 гр. факультету історії, політології
та міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Спеціальність 014 – Середня освіта (Історія)

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, 2025 р.

Кіфуляка М.О.

**на тему: «РОЗВИТОК НАУКИ ТА ОСВІТИ ЗА ВРЯДУВАННЯ
ІМПЕРАТОРА ЛЕВА МУДРОГО В КОНТЕКСТІ
ВИХОВНИХ ПРІОРИТЕТІВ»**

В магістерській роботі вивчається низка питань, пов'язаних з розглядом і комплексним висвітленням особливостей розвитку науки та освіти за правління імператора Східної Римської імперії (Візантії) – Лева

Мудрого, з акцентуацією на виховні пріоритети, котрі василевс ромеїв узяв за основу в ході реалізації своєї широкомасштабної реформаторської діяльності.

Крім того в роботі так само розглядаються й визначаються пріоритетні напрямки його внутрішньої політики в галузі гуманітарних наук. Так само дослідницька увага приділяється науково-освітній складовій, яка при імператорі Леві зазнала певних трансформацій та адаптацій. В магістерській роботі аналізується й універсальна дидактична імперська модель, поширена у духовно-виховній сфері.

В магістерській роботі поза увагою не залишилось коло питань стосовно ролі та функцій візантійських навчальних закладів та домінуючих у виокремлену епоху світоглядно-естетичних ідеалів, – взірцевих для освічених прошарків суспільства кінця IX – початку X ст. Оремо в магістерській роботі характеризується проблематика ключових наукових дисциплін в Імперії, покликаних формувати морально-етичні ідеали й світоглядні орієнтири імператорських підданих.

Ключові слова: історія педагогіки, візантійська дидактика, візантійська наука, візантійська освіта, Лев Мудрий, виховна система, гуманітарні науки, естетичні ідеали, ромейські світоглядно-просвітницькі пріоритети.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Кіфуляк М. О.

Зміст

Вступ.....	С. 5-17
Розділ 1. Прихід Лева VI до влади і особливості його внутрішньої політики у науково-освітній галузі.....	С. 18-35
Розділ 2. Візантійський аристотелізм як універсальна дидактична модель імперської духовно-виховної сфери.....	С. 36-47
Розділ 3. Розквіт гуманітарних наук й просвітництва: філософія, історична думка, література, педагогіка.....	С. 48-62
Розділ 4. Роль навчальних закладів та світоглядно-естетичних ідеалів у ромейському соціумі кінця IX – початку X ст.....	С. 63-76
Висновки.....	С. 77-82
Список використаних джерел та літератури.....	С. 83-91

Вступ

Друга половина IX – перша половина X ст. для Східної Римської імперії (Візантії) стали періодом цивілізаційного злету й початком відродження імперського домінування на міжнародній арені. З іншого боку – це доба плідного врядування Македонської династії (867-1056 рр.) на ромейському престолі.

Вона, разом з тим, характеризується суттєвим зміцненням особистої (автократичної) влади монарха в рамках цезаропапізму (світського пріоритету над духовним); Імперія повернула собі втрачену геополітичну могутність, культурно-релігійний вплив і мілітарну активність. Державні кордони на Сході розширилися до Двина, а на півдні досягли теренів Палестини. Крім того, майже весь Балканський півострів знов опинився під владою візантійців.

Не меш важливо відзначити: ромейська імперія у своїх стрижневих рисах як достатньо потужна феодальна система в основі склалась саме на початок X ст. (розквіт припав на кінець XI-XII ст.). Означений факт знайшов яскраве відображення і плідне втілення у правотворчості, реформаторській, культуртрегерській та просвітницькій діяльності двох видатних імператорів – Лева VI Мудрого і його сина Константина VII Багрянородного (Порфірогенета).

Так само важливо акцентувати: з середини X ст. в Імперії прискорилися урбанізаційні процеси й суттєво активізувалась торгівля; економічного розквіту, крім столиці, зазнали такі міста як Нікея, Смирна, Ефес, Мілет, Трапезунд – в азійській частині держави, Фессалоніки, Афіни, Адріанополь, Коринф – у європейській. Симптоматичним став ще один важливий процес – зміцнення товаро-грошових зав'язків між містом і селом.

Це призвело до пожвавлення старих й появи нових ринків; швидкими темпами у дану епоху зростало і мореплавство. Так само поновився й експорт багатьох ремісничих виробів – від керамічного посуду та шовкових тканин, до емалей та ювелірних прикрас. Імператорська золота монета – номісма

(гістаменон), з 80-х рр. IX ст. наново перетворилась на уніфікований засіб обігу як у Європі, так і в Азії.

Константинополь, як столиця, повністю відродився після «темних часів» іконоборства (724-843 рр.) та повстання Фоми Слов'янина (821-825 рр.): місто за Лева Мудрого в усіх сферах життєдіяльності почало демонструвати бурхливий підйом, повернувши собі славу «ярмарку пишноти» й «осередка усіх ремесел»; повернувся і посилювався імператорський курс на централізацію влади. Паралельно відбувалось укріплення прерогатив православного кліру і чернецтва (в руслі ідей та канонів перемігшого іконошанування).

На цьому тлі проявилась також низка трансформаційних тенденцій світоглядно-етичного спрямування. Зокрема, популярності набули Життя святих, пропедевтичні твори з аскетичної; античні (давньогрецькі) ідеали гармонії духу та плоті були остаточно замінені теологічною концепцією тріумфу духа над тілом. Одночасно активізувався жанр дидактики на рівні духовно-освітніх настанов. Нові ідеали напучувального характеру почали проповідуватися як у школах, так і в храмах.

Сама тотальна дидактизація візантійської освітньої галузі стала прямою відповіддю держави та Церкви (в рамках т.зв. симфонії) на вчення павликіан. Останні – з їхніми дуалістичними поглядами на існуючий світ як «царство зла», сотворене дияволом, з їхнім принциповим безкомпромісним запереченням церковної ієрархії, – являли собою об'єктивну загрозу православній імперській ортодоксії.

Так само необхідно підкреслити – і в IX, і в X ст. служба вільних селян-стратіотів у фемному війську, очолюваному стратігами, залишалась фундаментом мілітарної могутності Східної Римської імперії. Фемний лад, як і фемне військо ще продовжували залишатись для імперської організаційної структури базовою основою.

В аграрному секторі реформаторські заходи перших двох василевсів Македонської династії – Василя I й Лева VI, призвели до наступних змін:

солемнії та пронії (тобто фіскальні або «неречові права») набули нових юридичних регламентацій; пільги динатів – екскусії, збільшилися; для всіх членів сільської (селянської) общини – мітрокомії, була введена примусова кругова порука (держава зобов'язувала селян-общинників – в межах солідарної відповідальності – спільно сплачувати податки за пустуючі необроблені наділи – класми); безземельним державним селянам-парикам заборонялося найматися працювати у багатих динатів; парицька залежність перетворилась на спадкову.

З ефективною державницькою діяльністю вже згадуваних вище ромейських правителів пов'язане зародження, формування і становлення «Македонського Ренесансу». 70-ті рр. IX – 20-ті рр. XX ст. стали для Імперії епохою підвищеного інтересу візантійських інтелектуалів до класичної (язичницької греко-римської) науки – канону «Семи вільних мистецтв», а також – творчому засвоєнню ними провідних античних мотивів і естетичних образів, органічно адаптованих саме за імператора Лева тогочасним християнським мистецтвом.

Ціннісні орієнтири «Македонського Ренесансу» значною мірою вплинули на формування мотиваційної специфіки ромейського просвітництва у виокремлений історичний період. Багато часу, зусиль та коштів на справу відродження освіти й просвіти в державі витратив, як відомо, імператор Лев Мудрий або Лев Філософ, – без сумніву, талановитий керманіч, науковець, письменник, поет. Його реформаторська діяльність в царині візантійської освіти є темою даної роботи.

Актуальність теми дослідження. Обрана для вивчення проблематика є **актуальною** з декількох причин. По-перше, візантійські науково-освітні й виховні пріоритети, що за врядування імператора Лева Мудрого набули dokonаної форми та зазнали інтеграції в загальнодержавну просвітницьку програму, містяться і в сучасних педагогічних реаліях у вигляді дидактичної складової.

По-друге, *актуальність* так само підтверджується присутністю виховної компоненти в методичному інструментарії педагогічної думки XX – початку XXI ст. і носить духовно-моральний характер. Третій чинник, котрий визначає *актуальність* магістерської роботи, знаходиться у площині конкретних освітніх практик й пов'язаний із світоглядно-ціннісною симптоматикою, покликаною формувати у кожного індивіда патріотичну свідомість та етичні ідеали.

Джерельна база. Джерельною базою магістерської роботи у першу чергу став корпус ромейських писемних джерел історичного спрямування, складений з другої половини IX – до початку XII ст., опуси самого василевса Лева VI і деяких його сучасників – державних діячів і царедворців. Окремий джерельний пласт репрезентують латинські та вірменські історичні хроніки (літописні трактати).

Власне, візантійських суто історичних творів, де висвітлюється врядування імператора Лева Мудрого – існує лише п'ять. Перше базове джерело по темі – це збірка візантійських хронік, котрі своїм подієвим описом охоплюють доволі значний часовий проміжок: з 813 по 961 рік.

Анонімний автор початкової хроніки розглядає період 813-867 рр., самого себе позначивши (ідентифікувавши) «Продовжувачем» преподобного Феофана Сповідника або Феофана Сигріанського (760-818) – ченця-літописця, автора відомої «Хронографії». Останній завершив свій труд на правлінні Михаїла I Рангаве (811-813); анонім продовжив хроніку і довів її подієвий хронотоп до розповіді про завоювання острова Крит у 961 р., за імператора Романа II Молодшого (959-963).

В середньовізантійську історіографію ця збірка увійшла під назвою «Життєпис візантійських царів у шести книгах» [20]. Саме в шостій – останній (дослідники вважають, що її писали два автори), міститься фактологічний матеріал, присвячений імператору Леву VI.

Далі необхідно виділити працю ромейського історика Іоанна Камініати (остання третина IX – перша половина X ст.) «Про взяття Фессалоніки» [8],

де описується (Іоанн – прямий очевидець) захоплення 31 липня 904 року і пограбування арабськими піратами з Крита, очолюваними ренегатом (зрадником) Лева Мудрого – Левом Триполійським (командувач флоту Аббасидського халіфату), другого за значимістю міста в Східній Римській імперії. У тексті також характеризується (щоправда в стислій формі) постать самого Лева Мудрого.

Трете джерело – «Хроніка» [22] Св. Симеона Метафраста (Симеона Логофета або Магістра) (883-960), уродженця Константинополя, письменника й відомого державного діяча (дипломата). За жанром – це «всесвітня хроніка», яка охоплює історію людства від сотворення світу й людини («ера Адама») до середини X ст. (948 р.).

Варто підкреслити: з точки зору історичної об'єктивності цей твір є достатньо тенденційний і апологетичний (складений на честь імператора Романа Лакапіна). Разом з тим, святий Симеон окрему главу присвятив опису періоду врядування Лева Мудрого і його активній реформаторській діяльності, яка охопила майже всі сфери життєдіяльності тогочасного ромейського соціуму.

Четверте джерело – твір знаного візантійського письменника-історика, ченця Георгія Кедрина (982-1053) «Огляд історій, або Діяння церковні та цивільні від Різдва Христового до середини 15 століття» [4]. Свою розлогу всесвітню хронографію Георгій писав понад двадцять років. Разом з тим, даний опус – є лише сумлінним авторським компілятом.

Багато фактів, свідчень та описів Кедрин запозичив у своїх попередників та сучасників – Скіліци, Георгія Сінкелла (747-810), Феофана Сповідника (751-818), деяких інших авторитетних ромейських хроністів. Твір Кедрина охоплює єврейську, римську й візантійську історію до воцаріння у 1057 р. Ісаака I Комніна. Події, що відбувались в Імперії протягом 811-1057 рр. він прямо позичає у Скіліци, навіть не коментуючи їх як автор.

Тому, саме твір Іоанна Скіліци (1040-1101) під такою самою назвою «Огляд історій», – є п'ятим основним (і найціннішим) джерелом по темі

магістерської роботи. Скіліца – уродженець малоазійської феми Фракісіон, був державним службовцем (займав посади протовестіарія, проедра, епарха, мав чин куропалата) й без сумніву – талановитим оригінальним істориком та письменником.

Хронологічно його опус охоплює історичні події з 811 р. (смерть імператора Никифора I) до 1057 р. (скинення з престолу Михаїла VI); крім того, він продовжує «Хроніку ченця Феофана і ґрунтується на творах низки попередників – Іоанна Ліди (490-557), Лева Диякона (949-992), Феодора Дафнопата (892-963), Михаїла Атталіата (1021-1080), Михаїла Пселла (1018-1078). Період врядування Лева Мудрого Скіліца описує в позитивному, схвальному ключі, звертаючи увагу на суттєві досягнення імператора саме в науково-просвітницькій реформі.

З латинських (західних) джерел інформаційну цінність по темі зберігає «Антаподосис» (962 р.) Ліутпранда (920-972), єпископа Кремонського, – італійського дипломата при дворі імператора Священної Римської імперії Оттона I (962-973). Ліутпранд декілька разів відвідав Візантію у складі дипломатичної місії й залишив про ці подорожі власні свідчення.

«Антаподосис» (лат. «Воздаяння») – головний його труд, де автор послідовно описує події європейської та візантійської історії з 887 по 951 р. Візантійські реалії він розглядає у третій книзі; її хронологічні рамки – 887-935 рр. Отже, єпископ Кремони розповідає в ній (ділиться враженнями) про врядування Лева Мудрого, наводячи багато маловідомих та цікавих фактів про складну епоху.

Корпус базових джерел доповнюють два вірменські історичні трактати по виокремленій епосі – «Загальна історія» [1] Асохіка (Степаноса Таронеці) (друга половина X – початок XI ст.), й «Загальна історія» [3] Вардана Великого (Вардана Аревелці) (1198-1271). Вірменські хроністи у своїх працях так само висвітлили й контакти з їхньою державою Лева Мудрого, підкреслюючи, що цей василевс ромеїв – людина надзвичайно освічена і толерантна.

Завершує огляд історичних джерел відома «Псамафійська хроніка». В ній викладена історія Візантійської імперії з моменту смерті імператора Василя I (886 р.) до початку правління малолітнього Константина VII (914 р.). Разом з тим, необхідно відзначити: основна частина даної хроніки присвячена добі саме Лева Мудрого і є надзвичайно цінним інформативним джерелом.

Ціла низка джерел відображає різноманітну діяльність імператора Лева, переважно – юридично-правову, мілітарну і проповідницьку. Прикладом є його регламентаційні Новели [17, 18, 19], «Візантійська книга Епарха» [2], «Тактика Лева» [10], а також – Слова [15].

Тогочасну ромейську літературу ілюструє симптоматична творчість Лева Хіросфакта (або Лева Магістра) (848-919) – відомого візантійського державного діяча, поета, дипломата, впливового фаворита. Серед його поетичних творів на увагу заслуговують – вірші на весілля імператора Лева із Зоєю Зауциною [11], на імператорську лазню, зведену Левом [12], опус «Анакреонтика» [13], де висвітлюються імператорські реформи, крім того – оригінальна дотепна епіграма [14] на того самого Лева Мудрого. Вони яскраво характеризують ставлення імперської інтелектуальної еліти до свого монарха і свідчить про неабияку повагу до нього як до людини.

Жанрове розмаїття візантійської літератури X – початку XI ст. представлене агіографічними (житійними) пам'ятками [5, 6], епічною поемою (у 8 книгах) про легендарного героя – акрита (малоазійського селянина-воїна) Дигеніса [7] (в ній описане його життя, подвиги та смерть), популярним дидактичним романом у формі бесіди правителя з філософом – «Стефаніт та Іхнілат» [23]. В романі діють персонажі-тварини – шакали Стефаніт й Іхнілат (вони – головні герої в романі). Необхідно акцентувати: приповідки, котрі фігурують у творі, стали джерелом для українських народних (фольклорних) байок.

Історіографія проблеми. Переходячи до висвітлення та аналізу тематичної історіографії, доцільно зазначити наступне. Вона

характеризується вузькістю проблематики та певною інтерпретаційною обмеженістю. Ця специфіка обумовлена самою науковою проблематикою реалізованих досліджень. В цілому, концептуальних монографій, присвячених суто особі візантійського імператора Лева VI Мудрого на сьогоднішній день існує порівняно небагато.

Інтерес до йогореформаторської діяльності у істориків-візантиністів виник ще у ХІХ ст. Це – єдиний василевс ромеїв, котрий отримав прізвисько Мудрий, але обмежена інформативність існуючих писемних джерел (їхня кількість теж є незначною) не сприяє значному збільшенню історіографічної бази. Разом з тим, серед наявних нині фахових робіт, присвячених безпосередньо Леву Мудрому, можна виділити декілька, які демонструють оригінальну авторську концепцію й не менш оригінальні інтерпретаційні підходи.

В першу чергу заслуговує на увагу класична праця протоієрея М. Попова «Імператор Лев VI Мудрий та його царювання» [69], яка побачила світ у 1892 р. В ній дослідник всебічно та комплексно проаналізував епоху правління Лева, змалював історичний портрет василевса, розглянув його внутрішню та зовнішню політику, оцінив реформаторські заходи імператора, у тому числі – в науково-освітній сфері, узагальнив їхній вплив і наслідки, окремо висвітлив тогочасну гуманітарну галузь.

Не меншою фундаментальністю й ґрунтовністю відзначена монографія С. Тогера «Правління Лева VI» [114], що побачила світ у Лондоні в 2016 р. Вона написана на новому методологічному рівні та містить інноваційні інтерпретаційні підходи у вивченні епохи врядування Лева Мудрого. Доречно підкреслити: вчений багато уваги приділяє інтелектуальній візантійській історії виокремленого періоду, ментальним, соціальним, культурним, релігійним та політичним аспектам, що яскраво ілюструють добу правління імператора Лева в її багатогранних реаліях і практичних проявах.

Наступний історіографічний пласт, де міститься конкретизований аналітичний і фактологічний матеріал, пов'язаний з Левом Мудрим та його державницькою діяльністю, – репрезентований науковими публікаціями таких вчених як О. Величко («Імператор Лев VI Мудрий» [34]), В. Кучма («Тактика Лева» як історичне джерело» [57] та низка інших його статей [54, 55, 56]), М. Сюзюмов («Економічні погляди Лева VI» [75]), Є. Старшов «Лев VI Мудрий [74]), А. Каждан («Книга та письменник у Візантії» [53]), ряд інших авторів [30, 43, 65, 87]. Ці дослідники тою чи іншою мірою висвітлили діяльність імператора Лева на ромейському престолі.

До наступної історіографічної категорії входять праці, де постать Лева Мудрого фігурує в загальному контексті візантійської історії. Прикладом слугують монографії англо-американських візантиністів – М. Ангольда («Політична історія Візантійської імперії» [90]), У. Тредгольда («Історія візантійської влади і суспільства» [112]), С. Манго («Історія та культура Візантійської імперії» [108]), Х. Хауссіга («Історія Візантійської цивілізації» [102]), Дж. Хелдона («Уряд, військо і соціум у Візантії» [99]), Дж. Хуссея («Візантійський світ» [103]), Є. Франзіуса («Історія Візантійської імперії» [96]), Т. Грегорі («Історія Візантії» [97]), Р. Броунінга («Візантійська імперія» [94]), А. Христофілополоу («Історія Візантії» [95]), Н. Байнеса («Візантійська імперія» [91]).

Також необхідно відзначити, що багато науковців у своїх книгах лише стисло або побіжно характеризують добу врядування Лева Мудрого, в цілому зосереджуючись на аналізі його зовнішньої і внутрішньої політики. Саме такий підхід відображений в монографіях М. Уїттоу [115], Г. Острогорського [67], Д. Оболенського [109], Р. Джейніна [106], Дж. Бюрі [92, 93], Р. Дженкінса [104, 105], Дж. Харріс [98], у декількох інших відомих візантиністів [100, 101, 107, 113].

Панорамніший і змістовніший аналіз діяльності Лева Мудрого подають такі авторитетні історики ХХ – початку ХХІ ст. як – П. Шоню («Візантійська цивілізація» [89]), Дж. Херрін («Візантія. Дивовижне життя середньовічної

імперії» [82]), Дж. Норвіч («Історія Візантії» [88]), Дж. Харріс («Візантія. Історія імперії, котра зникла» [81]), Г. Герцберг («Історія Візантії» [36]), А. Гійу «Візантійська цивілізація» [38]), П. Лемерль («Історія Візантії» [59]), Д. Статакопулос («Коротка історія Візантійської імперії» [72]).

Крім старого (початок XIX ст.) фундаментального семитомного труда англійця Едуарда Гіббона – «Занепад та падіння Римської імперії» [37], концептуальністю позначені дві книги французького візантиніста-класика XIX ст. – Шарля Діля. Перша – його відома «Історія Візантійської імперії» [40], друга – не менш відома, це – «Візантійські портрети» [41], серед яких – яскравий історичний портрет імператора Лева Мудрого. Діль високо оцінює реформаторську діяльність василевса, у тому числі – й на ниві науки і освіти, враховуючи впливову виховну складову.

Російська дореволюційна візантиністика представлена відомими іменами, серед яких можна згадати візантиністів міжнародного рівня. Зокрема, своїм науковим доробком відзначилися академіки – О. Васильєв [33], Ф. Успенський [79], І. Васильєвський [35]. У своїх багатотомних трудах із загальної історії Візантії вони так само висвітлили впливову постать імператора Лева.

Дотична проблематика, пов'язана саме з епохою означеного василевса, відображена у змістовних фахових публікаціях вчених і XIX, і минулого століття, і початку XXI ст. Наприклад, ґрунтовність демонструють наступні автори – Д. Азаревич [27], Є. Гранстрем [39], А. Чекалова [84], Ф. Петровський [70], Я. Любарський [63; 64], Г. Курбатов [46], Д. Афіногенов [26], А. Лебедев [58], Р. Бртікян [29], С. Іванов [45], С. Дашков [42].

До наступного історіографічного кластеру можна віднести публікації, безпосередньо присвячені питанням розвитку гуманітарних наук у Візантії як у цілому, так і протягом X-XI ст. Зокрема, розглядом проблем візантійської літератури та філософії займався С. Аверінцев («Візантійська література IX-XII ст.» [24], «Філософія VIII-XII ст.» [25]), питаннями естетики – В. Бичков

(«Візантійська естетика» [31]), правовою сферою – Є. Ліпшиц [60, 61], освітою й вихованням – З. Самодурова [73], І. Чічуров [86].

Переходячи до розгляду українських візантиністичних студій, потрібно констатувати: на жаль, їх вкрай мало. Курси (лекційні) з візантійської історії протягом останніх двадцяти років були складені В. Балухом [32], Д. Степовиком [78] і Л. Войтовичем [44].

Грунтовний нарис візантійської історії опублікував у 2022 р. С. Сорочан – відомий у Європі український візантиніст [71]. Аналіз особливостей візантійської освітньо-виховної сфери у своїй цікавій книзі «Освіта в соціокультурному просторі Середньовіччя» [83] подає І. Цебрій, акцентуючи, що ромейська освіта й просвітництво мали яскраво виражену православну тональність і духовну акцентуацію.

Об'єкт дослідження. Об'єкт дослідження – гуманітарна галузь Східної Римської імперії (Візантії) у період правління Лева Мудрого.

Предмет дослідження. Предмет дослідження – особливості розвитку й реформування науково-освітньої сфери за часів Лева VI у контексті імперської виховної політики.

Мета магістерської роботи полягає у вивченні широкої реформаторської діяльності імператора Лева Мудрого, зокрема, спрямованої на відродження настановчої ролі та посилення виховних функцій гуманітарної науки і системи освіти в ромейській державі.

Завдання, сформульовані й конкретизовані в ході опанування фактологічного матеріалу, і у відповідності з метою роботи полягають у наступному:

- розглянути специфіку внутрішньої політики василевса Лева у царині науково-освітніх практик;
- висвітлити шляхи розвитку візантійських виховних орієнтирів у виокремлений історичний період;
- виділити ключові просвітницькі тенденції, реалізовані тогочасною імператорською владою;

- охарактеризувати сутнісні особливості візантійського аристотелізму як універсальної дидактичної моделі;
- проаналізувати духовно-виховні складові, що містяться у низці наукових знань тієї епохи – філософії, історії, літератури;
- визначити ті мотиваційні чинники, котрі були базовими для ромейської педагогічної думки за Лева VI;
- розкрити роль і вплив візантійських навчальних закладів у поширенні в суспільстві світоглядно-естетичних ідеалів.

Хронологічні межі роботи. Хронологічно магістерська робота охоплює безпосередньо період правління Візантійською імперією Лева Мудрого (Лева Філософа) – 886-912 рр.

Географічні межі роботи. Географічний ареал охоплює терени (територіальні володіння) ромейської держави, які входили до її складу наприкінці IX – на початку X ст. і на азійському, і на європейському континенті (32 феми).

Методологічна основа роботи У написанні магістерської роботи був задіяний комплексний підхід, а саме: синтезне використання ключових методів – компаративного, структурно-системного, проблемно-аналітичного, ретроспективного. Вони корелюються з принципом історизму й дослідницької об'єктивності в межах аналітичної ретроспекції.

Означений дослідницький арсенал, базуючись на діалектичному підході й відповідній послідовності у викладі історичної фактології, яка фігурує в автентичних писемних джерелах, – у підсумку дозволив реалізувати задекларовані мету і завдання.

Практичне значення результатів роботи. Зібраний, систематизований, оброблений, послідовно проаналізований і узагальнений в магістерській роботі теоретичний, крім того – фактологічний матеріал, у практичній площині дозволяє його використання у сфері педагогічних наук та дисциплін педагогічного характеру.

Зокрема, робота містить доволі багато інформації, котра може бути репрезентована при читанні таких фахових й спеціалізованих курсів як «Історія педагогіки», «Візантійська педагогіка та дидактика», «Методика виховних практик і освітніх заходів», «Європейська освіта в період Середньовіччя», «Методологія та методика гуманітарних наук».

Також при викладанні педагогічних дисциплін доцільно звертатись до аналітичної складової даної магістерської роботи, яка послідовно висвітлює і характеризує сутнісні й духовно-світоглядні особливості візантійської освітньо-виховної системи, значною мірою орієнтованої на реалізацію (ефективне і дієве упровадження) державних ідеологічних концептів.

Структура роботи. Магістерська робота текстуально складається зі Вступу, чотирьох розділів, Висновків і включає Список використаних джерел та літератури.

Розділ 1

Прихід Лева VI до влади і особливості його внутрішньої політики у науково-освітній галузі

Візантійську столицю облетіла новина: 19 вересня 866 р. у Євдокії Інгерини (837-882) народився син Лев. Звісно, весь Константинополь знав, що у впливової «наложниці» – тривалий конкубінат (незаконний позашлюбний зв'язок) з василевсом ромеїв Михаїлом III П'яницею (856-867). Свою улюблену коханку за три роки до того імператор одружив з фаворитом, царедворцем і паракимоменом (головний міністр двора) Василиєм Македонянином [115, с. 8-9]. Сам Василій у свою чергу був коханцем сестри Михаїла III – Фекли.

Імператор високо цінував амбітного й владолюбного Василія (вірменина за національністю й селянського сина за походженням) за надзвичайно «корисну» та цінну послугу з боку останнього: довірений фаворит вбив впливового дядю Михаїла – кесаря Варду, брата імператриці Феодори і реального правителя Східної Римської імперії в часи її регенства (856-866). Михаїл III з дитинства ненавидів всесильного Варду й плекав надію його вбити [115, с. 9].

За таку приємну послугу імператор щиро віддячив Василію Македонянину: наприкінці весни того ж 866 р. (26 травня) він на знак подяки усиновив фаворита, а невдовзі зробив кесарем (замість вбитого Варди) і співправителем [114, с. 11]. Як відомо, через рік, коли взаємини між Михаїлом III та його фаворитом зіпсувались, Василій організував державний заколот, вбив імператора, узурпував ромейський трон і став фундатором

нової династії – Македонської (867-1056) [112, с. 606]. Євдокія Інгерина, природно, була проголошена імператрицею.

Повертаючись до біографії новонародженого Лева, необхідно зазначити: питання про «істинного» батька дитини для істориків залишається відкритим до сьогодні. Деякі дослідники, наприклад, вважають, що починаючи саме з Лева VI усі його нащадки – представники Амореїської династії [108, с. 95; 91, с. 143].

Згідно з джерелами, новий імператор Візантії завжди ставився до дитини демонстративно прохолодно. Ця відстороненість посилилась після смерті Константина – улюбленого сина Василія I (867-886) від першої дружини Марії [90, с. 160]. Тому, коли юний Лев був звинувачений фаворитом імператора, вірменином Сантавариним (за свого врядування Василій оточив себе вельможами й царедворцями переважно вірменського походження; він сам любив спілкуватись рідною вірменською мовою і нею найчастіше розмовляли при дворі цього василевса) у «злих намірах» по відношенню до батька, той, не замислюючись, ув'язнив хлопця в одному з дальніх приміщень палаца – залі Маргерита [90, с. 162-163].

Крім того, Василій Македонянин позбавив Лева усіх знаків монаршої влади; щоправда, при ув'язненому дозволили залишитись його дружині – принцесі Феофано [72, с. 52]. Георгій Кедрин та Скіліца повідомляють: достатньо жорсткий та мстивий Василій I мав навіть намір осліпити Лева, однак, проти цього рішуче виступив Константинопольський патріарх Фотій і майже весь синкліт. Фотій зажадав реальних доказів зради юнака, а не натяків інтригана Сантаварина [4, с. 315; 9, с.281].

Відносини між батьком та сином поступово погіршувались; мати Євдокія, природно, тримала сторону сина. Залишається нез'ясованим сам термін загратування Лева (джерела плутаються у повідомленнях і датах – від трьох місяців аж до трьох років перебування під своєрідним «домашнім арештом») [20, с. 205; 22, с. 114]. Як би там не було, але 20 липня 886 р. Лев

отримав волю: усі звинувачення з нього були зняті; його ворог – Сантаварин, сам потрапив під арешт [72, с.53].

Імператор Константин VII Порфирогенет (Багрянородний), син Лева VI, у своїх історичних нотатках розповідає з даного приводу таку байку: «У палацевих покоях, в підвішаній плетеній клітці жила собі перната істота, балакуча й майстерно відтворююча голоси, за назвою – папуга. Чи то кимось навчена, чи то сама по собі вона нерідко вигукувала; «Ай, ай, наш Лев – господин!» Якось одного разу, коли у царя був пишний бенкет і з ним ділили трапезу перші особи з сенату, птах декілька раз повторив ці слова.

Засмутилися бенкетуючі, відсторонилися від вишуканих страв, сиділи засмученими. Звертаючись до них, цар запитав, чому вони відмовляються від пригощення. Вони ж зі сповненими слізьми очима відповідали: «Яку їжу станемо ми їсти, люди немовби розумні й господину (корманичу) віддані, якщо голос цієї нерозумної істоти осуджує нас, оскільки кличе свого хазяїна, у той час як ми тут перебуваємо у розкоші й забули того, хто нічим не образив Величність (правителя).

Якщо він викритий у тому, що заніс десницю над батьківською головою, ми вб'ємо його своїми руками й наситимося його кров'ю, якщо ж він виправдався від звинувачення, то до якого часу буде брати над ним гору язик доносія!» Розчулений цими промовами, цар повелів їм заспокоїтися і пообіцяв розслідувати справу, а невдовзі, згадавши свою природу (родовид), звільнив сина з-під варти, допустив до себе, наказав замінити скорботні одержі, постригти волосся, що шалено розрослося у нещасті, повернув йому відібраний ранг та достойність у державі» [42, с. 166].

29 серпня 886 р. Василій I помер і перше, що наказав зробити після інтронізації Лев VI, – негайно (й це сталося на третій день з початку його врядування – тобто 2 вересня), і головне – урочисто, перепоховати імператора Михайла III; так і сталося. Кипарисовий різний саркофаг із тілом монарха, у супроводі 24 єпископів перенесли в пишний храм Святих

Апостолів – офіційну усипальницю візантійських василевсів [71, с. 171]. Столицею знов поширилися чутки стосовно таємниці народження Лева.

За оцінкою істориків-візантиністів Лев VI, як і більшість представників Македонської династії, був людиною яскравою, талановитою, добре освіченою. Вихователем майбутнього імператора був сам патріарх Фотій [74, с. 272]. Він прищепив юнакові любов до науки та знань; недарма Лев отримав від сучасників прізвисько Мудрий (або Філософ). Ще у молоді роки василевс писав анакреонтики, проповіді, оракули [74, с.273]. Крім того, він склав (або відредагував) знаменитий мілітарний трактат під назвою «Тактика» [10], де аналізує тогочасне військове мистецтво Візантії.

Тим не менш, деякі риси його характеру і емоційні прояви у поведінці не викликали захоплення у оточуючих: він був плаксивий, мрійливий, дещо екзальтований, непослідовний у вчинках, нетерплячий, схильний підпадати під чужий вплив. Про це повідомляє, зокрема, Продовжувач Феофана [20, с. 48-49].

Ще в юні роки Лев любив (мав таку дивну звичку як для сина візантійського імператора) переодягатись і вночі, таємно, у бідному одязі простолюдина здійснювати прогулянки столичними вулицями, перевіряючи – як несуть свою вартову службу стражники (чи не сплять вони) [69, с. 74]. Він перебував у справжньому захопленні, коли іноді солдати його не впізнавали і як бродяжку (безхатченка) конвоювали у в'язницю [69, с. 74-75].

Вірогідно знаючи «слабкості» й «дивності» Лева, Василій Македонянин якось загадково промовив, звертаючись до натовпу, котрий черговий раз прийшов привітати спадкоємця трону, щойно звільненого з в'язниці: «Це з приводу мого сина, ви прославляєте Бога? Ну так я вам скажу, що йому ще ви будете зобов'язані довгими днями труда і смутку» [20, с. 50].

Разом з тим, доречно підкреслити: творча натура молодого імператора суттєво сприяла його виваженій, послідовній, достатньо збалансованій внутрішній політиці. За врядування Лева Філософа знов розквітли й

активізувались торгівля, ремесла, лихварство, урбанізаційні процеси, податкова система, освіта, наука, культура [62, с. 554].

Були, до прикладу, видані спеціальні державні постанови (у першу чергу – «Книга епарха» (911 р.) [75, с. 39]. Ці постанови регламентували складні, іноді навіть протирічні, відносини між виробником та державною інституцією і також, за наказом василевса, юристи розробили новий імперський збір законів – «Василіки» [49]. Сам імператор склав 113 т. зв. Новел, написаних вишуканим літературним стилем.

На увагу, в даному контексті, заслуговують такі його Новели як – «Ліквідація законодавчих функцій сенату» (Новела 78) [17], «Знищення старих законів про курії та декуріонів (Новела 46) [18], «Дозвіл керуючим особам купувати і будувати у столиці й поза столицею, за виключенням стратигів» (Новела 84) [19].

Новели василевса, як бачимо, характеризують сфери його реформаторської діяльності й визначають напрямки нововведень. Також імператора цікавили менш «впливові» сфери життєдіяльності соціуму. Він, наприклад, переробив і доповнив Статут лихварів (у Візантії це була офіційна державна, достатньо прибуткова професія: на неї видавався в імператорській канцелярії спеціальний патент), «вдосконалив» шлюбні контракти та земельне законодавство [37, с. 407].

Так само Лев Мудрий не боявся переслідувати родовиту знать, яка заважала йому у державній діяльності; він практично скасував широкі повноваження синкліту. Виступаючи перед зібранням архієреїв, василевс оголосив: «Нині про все печеться імператор» [18, с. 144]. Лев VI суттєво обмежив і прибутки Церкви.

Так, перешкоджаючи майже неконтрольованому збагаченню чисельного православного кліра, особливо – монастирів і лавр, за рахунок «дарів» (дарчих грамот) за заповітами, Лев із гнівом писав в одній із Новел: «Хіба це є проявом людяності відсторонювати від спадку рідних та друзів покійного і все тягнути собі? Бо ж це лише ненажери стараються,

лежачі за столом (візантійці і в IX, і в X ст. за старовинною римською традицією ще їли, напівлежачи за низьким столом), нічого не залишити іншим.

Якщо передати майно померлого ченця монастирю у повне володіння, то ні раб не одержить звільнення від оков рабства, ні бідняк не зможе скористатися співчуттям, жоден з тих, хто перебуває у нужденності не знайде солодкості втіхи» [75, с.37].

Сам василевс ромеїв був людиною надзвичайно щедрою. З даного приводу відомий вірменський історик Асохік (Говорун) із захопленням писав: «Син Василя Лев був людиною миролубною, достойною, такою, яка опікується благом цілої держави, благопристойною, щедрою на дари, при роздачі котрих вона (особа імператора) не схожа на скаредного грека, у якого на язика немає навіть слова «щедрість», але, як син вірменина, Лев перевершив усілякого вірменина таровитістю» [1, с. 108]. Про щедрість Лева згадує і Ліутпранд Кремонський у своєму «Антоподосисі» [16, с. 63-64].

При правлінні Лева Мудрого Візантійська імперія уклала союз із вірменським царем Симпадом I (890-914) та Київською Руссю – Великим князем Олегом Старим (882-912) [40, с. 104]. Дипломатія Візантії на межі IX-X ст. переживала фазу активності: більшість проблем на міжнародній арені вона вирішувала без великих масштабних війн та збройних конфліктів; з іншого боку, ті локальні мілітарні виправи, де Імперія була задіяна, вона у більшості випадків програла [40, с. 104].

Відразу ж після початку автократії Лева збройне повстання підняв герцог Беневента. Відряджене у Ломбардію військо заколотники розгромили 887 р. при Барі [59, с.112]. Одночасно на теренах Південної Італії продовжував вдало діяти Никифор Фока Старший. На його честь, як відомо, вдячні жителі звільнених від арабів земель звели у подальшому храм Св. Никифора [58, с. 290-291].

Завдяки цьому талановитому полководцю ромейський вплив на Апеннінському півострові значно зміцнився; упокореним невдовзі

Беневентом майже двадцять років управляв візантійський стратиг з феми Опсикій [58, 291].

У 894 р. почалася війна з царем Болгарії Симеоном I (893-927). Останній був незадоволений антиболгарською торгівельною політикою Східної Римської імперії. Після двох років майже безперервних бойових дій візантійці зазнали нищівної поразки при містечку Булгарофігон (неподалік Адріанополя) [58, с. 292]. Як наслідок, болгарський цар значно перемістив фронт з ромеями на південь; далі болгаро-візантійський рубіж у Греції проходив вже поблизу Фессалоніки [99, с. 234].

В битві зі східними арабами перевага залишалась на боці останніх; їхня кіннота завжди залишалась «на висоті». У 888 р. візантійці втратили прикордонну фортецю Іпсалу; десять наступних років пройшли у дрібних локальних боєзіткненнях, а в серпні 898 р. євнух халіфа Рагіб потопив ромейську ескадру (23 галери) поблизу берегів Малої Азії. Ще через три роки така сама доля спіткала візантійський імператорський флот біля Мессини [99, с. 235-236].

На початку 90-х рр. IX ст. – на противагу морським поразкам та невдачам, знов уславився своїм мілітарним талантом Никифор Фока Старший. Він, вже як стратиг феми Фракисій, організував блискавичну експедицію на терени (володіння) халіфату, захопив багату здобич й значну кількість полонених [95, с. 381].

Ще більшим здивуванням для арабів було те, що Никифор спромігся безперешкодно повернутись, вдало оминувши всі їхні пости й засідки (арабські прикордонні загони чекали на ромеїв на перевалах Кілікійського Тавра) [99, с. 237]. Радість від перемоги, як виявилось, для візантійців була недовгою, оскільки з європейського Заходу прийшла сумна звістка: 1 серпня 902 р., так і не дочекавшись обіцяного імператором Левом підкріплення, мусульманській армії здалася Таорміна – останнє велике місто на Сіцилії, котре до того ще належало візантійцям [99, с. 237].

Влітку 904 р. domestik Андронік Дука розбив арабів поблизу Мараша. Наприкінці літа того ж року грек-регент, відомий в ту епоху пірат Лев Триполійський, захопив, пограбував і спалив Фессалоніку (друге за економічними показниками й кількістю населення місто в Імперії) [97, с. 154]. Пірат, крім того, вирізав майже третину жителів [8, с. 172]. Імператор почав готуватися до помсти.

Восени, 6 жовтня 906 р. логофет Імерій знищив великий арабський флот (41 галеру) і ця подія стала останнім великим мілітарним успіхом візантійського війська за врядування Лева Мудрого [36, с. 306]. Через два, а потім – ще через два роки той самий Імерій за наказом імператора організував декілька невдалих спроб захопити острів Крит (самі критяни вже не дуже чекали на «визволителів» від «мусульманського ярма») [8, с. 223].

Згідно з повідомленнями Іоанна Скілиці, в тій ромейській експедиції взяло участь понад триста найманців-русичів [9, с. 423-425]. Дана кампанія мала для візантійського війська фатальні наслідки: 15 квітня 912 р. неподалік острова Самос ромейська ескадра була повністю знищена; домінування Імперії на морі суттєво зменшилося [38, с. 294].

Переходячи до висвітлення та аналізу внутрішньої політики імператора Лева VI Мудрого варто акцентувати: його відносини з візантійською Церквою мали неоднозначний характер і низку протирічних колізій [41, с. 165]. Патріараха Константинопольського Фотія разом зі згадуваним Сантоварином василевс змістив на другий місяць свого самотійного врядування (тобто вже без батька); Лев звинуватив обох впливових сановників у зраді й «антидержавній діяльності» [41, с. 167].

Двічі обраний на патріарший престол й двічі низложений, Фотій до кінця життя протистояв необмеженому імператорському автократизму. Отже, після усунення надто непоступливого Фотія, Лев призначає на його місце бездіяльного мовчазного молодшого сина Василя I – Стефана (886-893); столичний клір відверто з нього глузував усі роки його служіння [92, с.303].

Нарешті імператор робить заміну й призначає на патріарший престол Антонія Кавлея (893-901) [92, с. 304].

Після смерті Антонія II новим Константинопольським патріархом за призначенням Лева стає його колишній особистий секретар (містик), а також – названий брат, Миколай (901-907; 912-925); він так само був улюбленим учнем Фотія [102, с. 214]. Талановитий вчений, письменник, дипломат і політик, – Миколай Містик відіграв впливову й дієву роль не лише в історії Східної Римської імперії, а й в особистій долі василевса – у справі про його четвертий (вже не канонічний) шлюб [26, с. 372].

Першою дружиною Лева стала лагідна й благочестива авгушта Феофано: її обрав синові сам Василій I на традиційних щорічних оглядинах потенційних дружин для монарших нащадків. Однак юнак її так і не полюбив. Справжньою пристрастю для нього стала коханка Зоя, донька Стиліана Заутци – придворного чиновника високого рангу [22, с. 138]. Ображена Феофано поскаржилася свекру на таку поведінку чоловіка; розлючений Василій покликав Лева до себе, у синю залу, й надавав йому ляпасів і тумаків, – як констатує Симеон Логофет [22, с. 139].

«Псамафійська хроніка» описує цю подію дещо по іншому, фіксуючи розповідь самого Лева Мудрого патріарху Євфимію: «Не слухаючи ні виправдовувань, ні простих прохань моїх, він відразу ж видрав мене за волосся й, кинувши на землю, бив і топтав ногами, поки я не почав обливатися кров'ю» [21, с. 41]. Зою за наказом імператора через два тижні видали заміж, але їхнє кохання нікуди не зникло; обидва чекали на свій час [34, с. 82].

Таким чином, коли Лев став самостійним (і необмеженим) правителем, він відразу ж поновив свої стосунки із Зоєю; її чоловік дуже вчасно помер – через місяць після інтронізації нового василевса. Серед оточення Лева ходили чутки, що Зоя сама отруїла чоловіка [44, с. 385]. Феофано у свою чергу змушена була миритися з даною ситуацією [6, с. 441]; на імператора не міг вплинути навіть патріарх Константинопольський.

У лютому 895 р. Феофано несподівано померла у монастирі (вона сама вирішила усамітнитись); Лев Мудрий негайно обвінчався зі своєю коханкою [36, с. 357]. Синкліт, звісно, цей шлюб не благословив (ієреї осудили поведінку «спокусниці»); тому пресвітер, котрий зголосився і вінчав Лева та Зою, за це позбувся свого сану [36, с. 357].

Стиліан Заутца – батько нареченої, й про це повідомляє Продовжувач Феофана, мав на василевса неабиякий вплив: Лев завжди прислухався до його порад [20, с. 49]. Після імператорського весілля він одержав титул василеопатора – «отця василевса» (даний придворний титул вигадали спеціально для Заутци) [34, с. 84].

Однак Лев радів недовго; влітку 899 р. помер Стиліан, а через п'ять місяців і сама Зоя; імператор був у розпачі (але недовго). Ще через п'ять місяців він бере шлюб із красунею Євдокією Ваяні [74, с. 273]. Через рік молода й вродлива імператриця народила Леву сина; тим не менш, мати з дитиною довго не прожили й померли у жовтні 901 р. Тут Лева охопило справжнє горе [74, с. 273]. Крім того, сама ситуація була не лише невтішною, а й загрозливою.

Після трьох (дозволених Церквою) шлюбів імператор не мав спадкоємця (доньки до уваги не бралися); його брата співправитель Олександр був взагалі бездітний. Отже, у випадку можливої скорої смерті візантійських керманичів, - Імперії загрожувала небезпека знов опинитись на порозі великих потрясінь і смут [67, с. 316].

В цій неординарній ситуації, коли Лев Мудрий почав домагатися від Церкви дозволу на четвертий офіційний шлюб, він зустрів організований спротив членів синкліту. За словами Константина Манасії (хроніста, поета, митрополита Навпакта), вміщеними в «Псамофійську хроніку», – «василевс наполягав на новому шлюбі не переможений плотськими пристрастями, а воліючи бачити народжених йому законних дітей» [21, с. 98].

Патріарх Миколай Містик, проте, так само несхвально ставився до ідеї четвертого шлюбу. Конфлікт між нетерплячим василевсом і виваженим

патріархом швидко загострився, оскільки Лев вже знайшов собі привабливу «кандидатуру» – знатну столичну даму Зою Карвонопсину («вуглеоку») [89, с. 364-365].

Як вже акцентувалось, Лев Мудрий був людиною незабобонною, але доволі протирічною. Так, освічений і доброзичливий, імператор підтримував усталені державні традиції, звичаї, неписані правила; однак сам не квапився їх виконувати (з його точки зору василевс ромеїв стоїть над усім цим «дріб'язком») [90, с. 169].

Мало того, в одній зі своїх регламентаційних (юридично-правового характеру) Новел він сам критикував багатощлюбність. Зокрема, Лев писав таке: «Більшість тварин, коли гине їх самка, прирікають себе на вічне вдівство. Людина ж не бачить, що такий зв'язок є ганебним; не задовольняючись першим шлюбом, вступає у другий і, не зупиняючись на цьому, від другого переходить до третього» [41, с. 104-105].

Час минав, а Миколай Містик на примирення з василевсом не йшов; протистояння зростало. 11 травня 903 р. пересічний вірянин у храмі Св. Мокія вдарив Лева Мудрого (після завершення літургії) важкою палкою по голові [22, с. 239]. Імператор мав шанс загинути, але палка перечепилась за низько підвішене панекадило й удар виявився не смертельним. Побачивши лежачого у крові василевса, перелякані чиновники та фаворити (тобто почт Лева), а також – і патріарх, втекли з собору на вулицю [20, с. 308]. Ніхто з них імператору не допоміг.

Прийшовши до тями, Лев Мудрий страшенно на них розлютився, особливо – на патріарха, за непристойну поведінку останнього. Миколай Містик перелякався імператорського гніву й став значно поступливішим (як виявилось). Через два місяці він привселюдно благословив чрево вже вагітної Зої Карвонопсини [20, с. 308].

18 травня довгоочікуваний нащадок ромейського престолу – майбутній знаменитий імператор Константин VII Багрянородний – «з'явився на світ Божий» [20, с. 310]. Тепер батькові незаконнонародженого сина необхідно

було його узаконити будь-яким способом. Лев почав боротьбу за легітимацію прав позашлюбного Константина на престол; конфлікт між василевсом і патріархом поновився [26, с. 373].

Миколай, звісно, категорично відмовився охрещувати малюка [26, с.373]. Тим не менш, Левові таки вдалося – із великими труднощами – «дотиснути» патріарха: нарешті, 25 січня 906 р. хрещення відбулося. Невдовзі, на східних теренах Візантійської імперії сталась прикра подія; заколот проти василевса підняв герой битви при Мараші – Андронік Дука [84, с. 202].

Він захопив одну з прикордонних із Сирією фортець і звернувся за допомогою до сарацинів. Патріарх вирішив його підтримати (йому набрид постійний тиск з боку Лева) [26, с. 373]. Найвірогідніше, Миколай Містик обіцяв повстанцю Дуці свою допомогу у захопленні ним влади, оскільки сам прийняв остаточне рішення: ні за яких обставин не погоджуватись на вінчання Лева Мудрого з «підступною конкубіною» [90, с. 169]. Крім того, весь час патріарх намагався – де тільки не було можливо – дискредитувати й принизити хиткий статус Зої, і її саму теж.

Лев Мудрий, проте, від своєї мети не відмовився. Василевс не тільки не «виселив» Карвонопсину з палацу, чого домагався принциповий Містик, – а таки наважився на шлюб з нею. 16 квітня 906 р. імператор обвінчався із Зоєю й оголосив її августою [9, с. 386]. Ще один «сміливий» пресвітер, який наважився ослухатися заборони патріарха та провести обряд (таїнство) вінчання, за наказом останнього був розстрижений і заточений у монастир [9, 386]. Пряме зіткнення Лева і Миколая для всіх стало очевидним: впертість патріарха зіштовхнулась із впертістю василевса.

Містик сприйняв цей недостойний вчинок імператора як особливу образу, зневагу до нього як до людини, нарешті – як владний «виклик». У відповідь патріарх вдався до дієвої «контрміри», – достатньо важкого карального заходу: відлучив Лева Мудрого від причастя й позбавив права входити в храм (тобто відвідувати літургію) [37, с. 390]. В даній ситуації

імператор повів себе надзвичайно обережно, стримано, терпляче і далекоглядно.

Лев VI спромігся виставити себе у вигідному світлі: він покаюнно та принижено жалівся столичному духовенству й синкліту на жорстокість і «нехристиянське милосердя» Миколая. Як наслідок, більшість кліриків перейшло на бік василевса [37, с. 390]. Йому почали співчувати палацеві блазні та євнухи, – зазначає Шарль Діль у своїх «Візантійських портретах» [41, с. 212].

Декілька разів перед головним входом у храм Святої Софії розігрувалась драматична (майже трагедійна) сцена, коли «замучений» василевс зі сльозами на очах та скорботою на обличчі благав патріарха про дозвіл бути присутнім на літургії; Миколай Містик демонстративно йому відмовляв у проханні і не пускав до собору [26, с. 370]. Лев тоді звернувся за підтримкою до решти вселенських патріархів – Римського, Ієрусалимського, Антіохійського, Александрійського [26, с. 370-372].

Дипломатичну місію очолила довірена людина імператора – Лев Хіросфакт. Як візантійський посол він відвідав (на чолі офіційної делегації) усіх патріархів; двоє відразу ж погодилися підтримати правителя Східної Римської імперії (патріарх Антіохії й патріарх Ієрусалима) [79, с. 502]. Миколай, який вже двічі обіцяв василевсу зняти з нього єпитимію, в ситуації що склалась виглядав дуже «непрезентабельно» [79, с. 502].

В грудні 906 р. листи патріарха Константинопольського, котрі викривали його зв'язок із державним злочинцем Дукою, потрапили до рук Лева Мудрого. І коли вкотре патріарх не дозволив Леву Мудрому увійти в храм, той погрозово запитав: «Чи не вважаєш ти, що заколотник Дука незабаром повернеться сюди із Сирії?» [20, с. 365]. Жахливий натяк перелякав непохитного патріарха не на жарт.

1 лютого 907 р. пригнічений Миколай Містик без коливань підписав згоду на відмову від Константинопольської кафедри й вирушив на заслання. Дізнавшись про це, Андронік Дука у відчаї зробив спробу вирватися з

оточення і пробитися з рештками війська до арабів; йому це вдалося (він дійсно був талановитим полководцем). Щоб учорашні вороги його не видали, він прийняв іслам [114, с. 185]. Як бачимо, своїм вчинком Дука позбавив візантійський престол від своїх амбітних зазіхань; інших серйозних претендентів на владу в Імперії Лев Мудрий не мав [69, с. 254].

Собор 907 р. у Константинополі утвердив низложення необачного Миколая Містика та визнав повністю законним четвертий шлюб імператора. Отже були, таким чином, підтверджені права на ромейський трон сина – Константина (звісно, ще малолітнього) [69, с.256]. Новий патріарх Євфимій, колишній духівник Лева, був людиною м'якою, надзвичайно толерантною, поблажливою до «слабкостей ближнього».

Разом з тим, він таки спромігся отримати у подальшому від василевса – на державному законодавчому рівні – заборону на четвертий шлюб (це стосувалося всіх без винятку чоловіків у державі) [69, с. 270]. З іншого боку, між прибічниками старого та нового патріархів злагоди не було; даний внутрішній розкол в середовищі ромейського кліру тривав ще майже два десятиліття [69, с. 271].

Наприкінці врядування Лева Мудрого активну участь у війнах з Арабським халіфатом прийняв новий імператорський фаворит – Млех-Млентц, крупний вірменський династ (землевласник), напівнезалежний навіть від центральної імператорської влади. Про нього згадує відомий вірменський середньовічний історик Вардан Аревелці (Вардан Великий) у своїй «Всесвітній історії» [3, с. 267-247].

За даними Аревелці, Млех-Млентц набрав власним коштом військо і за декілька років (907-910) відвоював у сарацин достатньо велику територію, де утворилась фема Ліканд; її стратигом він і став, захищаючи південні кордони Імперії [3, с. 241]. Лев Мудрий тим часом (протягом останніх десяти років) повернувся до своєї реформаторської діяльності. Імператорські Новели найкраще ілюструють сфери його зацікавленості.

Ось, наприклад, що пише Лев Мудрий у Новелі 78: «Як ми вирішили та вчинили відносно інших законів, котрі не приносять, як показала практика, користі, тобто вилучили зайве у зводі законів, так вчиняємо і в даному випадку й постановляємо знищити закон, котрий долучає сенат до законодавства, оскільки обставини показали (виявили) його зайвість з того часу, як монархічна влада взяла керівництво всім виключно на себе. Тому є зайвим і даремним залишати разом корисне та даремне» [17, с. 143].

У Новелі 46 імператор регламентує: «Подібно тому як практика демонструє користь усіх необхідних для життя речей, і ми шануємо те, що приносить будь-яку користь, а те, що не приносить жодної користі, залишаємо в забутті, то так само варто вчиняти і у зводі законів. Ті закони, від яких є будь-яка пряма користь державі, необхідно і зберігати, і шанувати. Ті ж, від котрих або немає ніякої користі, або є лише шкода, не тільки не мають бути удостоєні хоч якоїсь згадки, а їх доцільно видаляти та викидати зі зводу законів.

Ми говоримо про деякі старі закони – про куріалів та курії, що накладають на них важкі й невиконливі літургії, а в якості винагороди передписуючі право на заняття (обіймання) деяких керуючих посад і самостійного врядування містами. Нині, коли державні справи прийняли інший вигляд й один лише імператор про все піклується та всім керує, ці закони, як такі що помилково потрапили у звід законів, видаляються звідти нашим повелінням» [18, с. 143-144].

Як бачимо, у першому випадку Лев Мудрий в межах реформи рішуче скасовує (910 р.) законодавчі функції ромейського сенату. У другому випадку василевс не менш рішуче вдається до ліквідації низки архаїчних законів, свого часу покликаних визначати й врегульовувати функції (обов'язки) та діяльність курій і декуріонів.

Не менш цікавою та симптоматичною є Новела 47, де імператор декларує: «Раніше, коли держава мала інший устрій, іншим був і порядок справ. Не все належало імператорському попечительству; були деякі справи,

що розглядались та вирішувались сенатом, на що він мав повноваження. Три претори обирались ним у столиці для ведення справ, і порядок цей був встановлений законом. І не лише у столиці був такий звичай, а й в усіх інших містах декуріонами виділялись (уповноважувались) стратиги, не такі, якими тепер вони є, а маючими інші повноваження.

Тоді порядок справ був інший, і закон цей зберігав силу. Нині ж, коли імператор про все піклується й печеться самий та за допомогою Божою, всі справи спрямовуються і вирішуються його попечительством, цей закон не приносить жодної користі. Тому постановляємо знищити його поряд з іншими, що так само вилучаються з державної практики» [15, с. 296].

У Новелі 84 Лев VI владно утверджує: «Відносно керуючих осіб до нас були прийняті деякі постанови: я маю на увазі заборону керівним особам столиці купувати рухоме та нерухоме майно, а також зводити побудови без дозволу імператора. Далі, якщо робилось будь-яке дарування під час проходження (виконання) магістратури, то і воно не мало сили, якщо тільки той, хто зробив дар не підтвердив його письмовим документом після складення (з себе) адміністративної посади або поки не мине п'яти років після складення посади.

Хоча ці постанови були благорозумні й ретельно спрямовані на те, щоб не мали місця зловживання, однак, оскільки шлях для зловживання можна присікти й іншим способом, вони не здаються нам тепер необхідними. Тому ми воліємо їх ліквідувати, особливо тому, що вже в даний час вони безкарно порушувались і ще до видання нашого визначення втратили своє значення як такі, що не є необхідні. Бо кожному – і заможному, і бідному – в цьому місті, доступні звернення та прохання до імператора.

І якщо хтось зазнає (до себе) несправедливість, у нього є повна можливість звернутися до імператора і таким чином повністю позбутися кривдника. Тому яка є потреба (необхідність) у столиці здійснювати такі перестороги, немов це місто позбавлене всілякого захисту! Виходячи з даного стану справ, визначаємо, що керівним особам при проходженні

посади можна і будувати, і купувати згідно зі своїм бажанням, не зазнаючи звинувачень, оскільки ті, хто піддався насильству, якщо станеться щось подібне, вже не будуть потребувати захисту, звертаючись до імператора» [19, с. 144-145].

Магістральна мета усього комплексу реформаторських заходів імператора Лева Мудрого – запровадження в державі автократизму (повної абсолютизації влади), і йому це вдалося. 113 едиктів василевса наново регламентують всі сфери життєдіяльності ромейського суспільства [38, с. 309]. Як констатує авторитетний візантиніст Г. Острогорський: «Релігія залишилися чи не єдиною сферою, яка вислизнула з-під абсолютного контролю василевса» [67, с. 225].

Він замінив у провінціях (фемах) весь керівний чиновницький склад – від стратигів до едилів. На час врядування Лева до складу Східної Римської імперії входили наступні феми (територіально-адміністративні військові округи): Херсонес, Сицилія, Диррахіон, Лангобардія, Далмація, Тракія, Стримон, Єллада, Фессалоніки, Македонія, Нікополь, Кефаллінія, Пелопоннес (були розташовані у Європі) [67, с. 225]; в Азії існували – Селевкія, Кібірайотон, Леонтокоміс, Опсикіон, Себастья, Ликандос, Букеларіон, Месопотамія, Каппадокія, Оптиматон, Тракесіон, Анатолікон, Пафлагонія, Халдія, Арменіакон, Колонея, Харсианон [67, с. 225]; крім того – ще дві важливі морські (острівні) феми – Айгайон Пелагос та Самос [91, с. 218] (усього 32).

Лев Мудрий запроваджує у фемах і нові уніфіковані чиновницькі посади: замість антипатів призначаються протонотарії (керівник канцелярії); всі автономні військові з'єднання – морські друнгарії, катепанати, архонтії, клейсури, дукати, – централізовано підпорядковуються фемному командирі і теж входять до складу самої феми [67, с. 226]. Імператор вводить – переробляючи табель про ранги – нові посади, чини, титули, звання та нагороди.

Ось назви деяких титулів і чинів за «Клеторологіоном» (від вищих титулів до найнижчих): цазар, нобіль, куролат (для родини й родичів василевса); далі – патрикій, магістр, антипат, патрицій, протоспафарій, дистінат, спатарокандидат, спатарій і гіпат [67, с. 227]; з нових придворних чинів можна згадати – паракоймоменос, протовестіарій, ректор, протопрепозит, протостратор, парадинастіон, месадзон [67, с.227-228].

Лев Мудрий запроваджує доволі значні нововведення і в імперській науково-освітній галузі. Зокрема, міняються самі учбові програми: в них посилюється виховна компонента і дидактичний елемент; трансформується методика викладання, посилюється філософсько-історична складова; переробляються деякі духовно-світоглядні засади й етичні орієнтири; з'являється більше світських (гуманітарних) дисциплін [43, с. 86]. Провідної ролі набувають – метафізика, гомілетика, педагогіка, музика, астрономія, математика, геометрія, риторика, література [43, с. 86].

Так само на межі IX-X ст. збільшується кількість (особливо в самому Константинополі) учнів у школах та викладачів. Крім лекцій (як форми викладу) з'являються бесіди, переважно – на філософську проблематику; в них чітко визначається співвідношення загальних і конкретних питань по відповідних темах (базових), з подальшим розгорнутим обговоренням викладеного вчителем (ритором) матеріалу [102, с. 270].

Отже, в межах узагальнення – варто підкреслити: внутрішня політика імператора Лева Мудрого у сфері науки та освіти мала низку характерних рис і була в цілому спрямована на підвищення рівня викладання фахових дисциплін в імперських шкільних закладах – як державних, так і приватних.

Лев особисто склав уніфіковану навчальну програму, з переліком обов'язкових для опанування учнями дисциплін (курсів та предметів). Серед них – Катехизис, Закон Божий, загальна філософія, загальна історія, риторика, граматика, діалектика, метафізика, музика, математика, геометрія, література, поетика, географія, юриспруденція (право), етика (усього – 16 предметів).

Розділ 2

Візантійський аристотелізм як універсальна дидактична модель імперської духовно-виховної сфери

Переходячи до висвітлення ключових ідей Аристотеля й аналізу особливостей аристотелізму на візантійському педагогічному підґрунті, доцільно відзначити: адаптований – в межах візантійських середньовічних реалій – Аристотелівський виховний концепт (чи конструкт) відіграв впливову методологічно-світоглядну роль, оскільки зазнав органічного пристосування, орієнтованого на вимоги домінуючої імператорської влади.

Повної актуалізації (у візантійському осмисленні) аристотелізм зазнав саме в епоху правління імператора Лева VI Мудрого. Він став основою універсалізованої дидактично-просвітницької моделі і одночасно – усієї

імперської виховної системи [30, с. 92]. З іншого боку, трансформований (теологічно прилаштований) «ромейський аристотелізм» на межі IX-X ст. набув ознак архетипної виховної практики [30, с. 93].

Як філософсько-етичне вчення, класичний античний аристотелізм являв собою систему мислення, що відображала задекларовані погляди самого Аристотеля. Аристотелізм у першу чергу поширювався на сферу особистіної, а також – суспільної (загальнополісної) етики, політики, коментування (інтерпретаційного тлумачення) властивих індивіду благ [53, с. 72].

В означеному контексті необхідно акцентувати: візантійська філософсько-педагогічна думка VIII-XI ст. саме етичні принципи аристотелізму, обґрунтовані в «Нікомаховій етиці», запозичила, «творчо» переробила і вдало використала на ниві духовно-морального виховання [53, с. 72]. Сам Аристотель, як відомо, етику розумів не лише як логічно визначену систему базових моральних принципів, покликаних корегувати людську поведінку; він розробив розгалужену, соціально інтегровану, моральну антропологію [68, с. 105].

Стрижень аристотелізму – теорія про два види справедливості, які існують (діють) у суспільстві. Перший вид – «розподільча справедливість», або ж «пропорційна». Вона необхідна тоді, коли відбувається розподіл благ, привілеїв та почестей (в цій об'єктивній ситуації передбачається нерівне їх одержання так само нерівними між собою індивідами) [68, с. 106]. Другий вид справедливості – «урівнююча».

Не можна не підкреслити: етична доктрина аристотелізму бере свій початок в принципі телеології (тобто онтологічному поясненні процесу розвитку у світі за допомогою кінцевих, цільових (або мотиваційних) причин). Суть етико-виховного вчення Аристотеля – у кожного предмету матеріального (буттєвого) світу своя «ентелехія» – причина й ціль його існування (у глечика – своя, у людини – своя) [103, с. 43].

Благо теж може відігравати роль або бути дієвою причиною розумної (раціональної) діяльності; тому (і це наслідок) етичним є той вчинок, у якому індивідуальне (егоїстичне) благо співвідноситься з благом загальним, універсальним [39, с. 80].

В проєкції блага на справедливість міркування Аристотеля зводяться до наступного постулату: якщо справедливість порушується, для її відновлення необхідно або відібрати у порушника справедливості частину благ і повернути їх постраждалому, або ж «завдати» порушнику таке покарання, щоб його становище зрівнялося зі становищем жертви [39, с. 80-81].

Крім етики, візантійська освітньо-виховна практика перейняла – на рівні дидактичних пріоритетів – і Аристотелівську філософію науки, «посиливши» її теологічною догматизованою складовою [44, с. 462]. Стрижень концепції самого Аристотеля – він усі наукові знання ділить на три види: це – теоретичні, практичні та продуктивні. До першого виду геніальний античний філософ, методолог і педагог відносить математику, метафізику й фізику; до другого виду – економіку, політику і етику; до третього – риторичку, естетику та техніку [38, с. 390].

Для Аристотеля дана класифікація мала методологічне значення (з точки зору цільового призначення кожної конкретної науки). Наукові цілі він теж поділяв на три категорії (типи) – одержання істинного знання, практична користь (прямий зиск), прекрасна (емоційна) насолода [38, с. 320]. Крізь означену методологічну призму Аристотель симптоматизовував сутність відповідної наукової парадигми.

Так, наприклад, метафізика розглядалась ним як наука про субстанції, котрій притаманні власні внутрішні принципи спокою (статики) і руху. Разом з тим, поняття «мудрість» вчений розумів (та сприймав) як науку про первопричини з визначеними складовими – універсаліями [100, с. 215]. Для Аристотеля пріоритетними були чотири наукові галузі – діалектика (як

логічний метод аргументації й теоретичного мислення), метафізика (наука про позаматеріальний світ), фізика та етика [100, с. 215].

Свою дидактичну модель – на фундаменті аристотелізму – ромеї почали формувати і формулювати ще з другої половини VII ст. Протягом наступного –VIII ст., ця модель почала набувати конкретизованих характерних рис і власних світоглядно-етичних ознак [96, с. 231]. У першій половині IX ст. дещо «теологізований» ромейський аристотелізм почав відчутно запроваджуватись в імперську духовно-виховну сферу [96, с. 231]. Друга половина IX-X ст. – стала добою розквіту в Східній Римській імперії «виховного аристотелізму». Спробуємо охарактеризувати його специфіку і сутнісні прояви.

Перше, на що необхідно звернути увагу: успадкована від греко-римської цивілізації система виховання та навчання у Візантії з VIII до початку XII ст. у своїх загальних (архетипних) рисах не зазнала кардинальних чи радикальних змін. Усталені пізньоантичні традиції, що відігравали відчутну роль в строкатій культурі ромейського соціуму, були особливо стійкими в галузі просвітництва [37, с. 504].

Провідні історики-візантиністи констатують, посилаючись на наявні писемні джерела, що тут не було створено принципово нового типу викладання; лише дидактичний акцент зі світської компоненти (базової) перейшов на духовно-релігійну (богословську) [37, с.304-505]. У IX-X ст., коли майже повністю відродилась візантійська наука та культура (особливо – література й мистецтво), в школах традиційно продовжували вивчати граматику, риторику, філософію, історію, діалектику, – тобто ті предмети, котрі рекомендовались ще Кассіодором і Боецієм у V та VI ст. [34, с. 93].

Вивчення саме цих дисциплін і за врядування Лева Мудрого вважалось необхідним для виховання освіченого імператорського підданого. Знання та розуміння класичної («елліністичної») літератури й античних праць з філософії, математики, астрономії, медицини, крім того – вміння розмовляти й писати вишукано, «аттичним стилем», високо цінувались у ті часи

ромейськими інтелектуалами та придворною елітою [114, с.185-186]. Таким тонким поціновувачем був і Лев VI.

До людини, яка досконало й глибоко оволоділа «перлинами знань» та «діамантами наук», ставилися з великою повагою і шаною; така особа у сучасників користувалась неабияким авторитетом. Самі джерела кінця IX – початку X ст. містять чимало захоплюючих оцінок та відгуків про осіб, котрі здобули хорошу (класичну) освіту [66, с. 340]. Так само в різних писемних джерелах фігурує акцентуація необхідності постійно отримувати «добрі знання» [66, с. 340].

Не складають виключення в цьому плані навіть агіографічні (житійні) твори: автори житійних трактатів традиційно звертають увагу на освіту своїх героїв, вважаючи це «неодмінною чудовою достойністю» [66, с. 342]. Ось такий приклад: у «Житії» Феодора Студита» говорить про корисні переваги й значимість світської науки та доцільність її вивчення (опанування за Аристотелівськими базовими принципами, мова про які вже йшла вище) [48, с. 139].

Ще одна цікава просвітницька аргументація, яка зберігається в даному «Житії: важливість та необхідність світської науки полягає в тому, що її вивчення знайомить ортодоксальних вірян із доказами і твердженнями їх ідейних та конфесійних супротивників; одночасно гуманітарні знання є потужною зброєю, як акцентується в «Житії», у боротьбі з інаковірцями [48, с. 140-141].

Наполягає на вивченні світських дисциплін і відомий біограф Константинопольських патріархів Тарасія та Никифора – диякон Ігнатій. Він переконує своїх братів-ченців у тому, що оволодіння науками допомагає кращому розумінню богословських трудів Отців Церкви, котрі мали блискучу освіту – всі без виключення [48, с. 114]. Філософію, історію, етику,

діалектику Ігнатій називає «світською мудрістю», покликаною допомагати кожній особі оволодівати «священною наукою» (теологією) [48, с. 144-145].

Високо цінував освіченість той самий Кекавмен. Даючи настанови своєму синові, цей високоповажний та впливовий чиновник високого рангу радить йому обов'язково навчати різних наукам дітей (сина), переконує його самого наполегливо читати книжки, що приносять велику користь, збагачуючи читаючого їх новими знаннями; також, на думку Кекавмена, книжки покращують стиль мови, розширюють кругозір, підвищують професійну майстерність стратига [59, с. 203]. Поради Кекавмена любив перечитувати й Лев Мудрий. Найчастіше, наприклад, імператор цитував крилату фразу Кекавмена – «Читання книжок може зробити людину щасливою» [59, с. 203].

Справжній гімн наукам міститься в трактаті Михаїла Пселла. В одному з них він пише: «Науки змивають бруд з душ і роблять їх природу чистою та легкою немов повітря. Якщо хтось починає однаково мислити з іншим стосовно речей значимих (глобальних), то невдовзі і в малому (питанні) знищується різниця їх суджень. Разом обравши науку, перетворіть її на непорушну заповідь єдинодумства» [30, с. 117].

У багатьох промовах, звернених до учнів, Михаїл Пселл закликає їх до вивчення «еллінської мудрості», яка допомагає пізнавати таємниці природи, очищує мову і знайомить із філософією, з котрої він радить черпати найбільш важливе та корисне [108, с. 210]. Михаїл Гліка, перебуваючи у в'язниці написав твір, де наполягає на необхідності здобуття освіти, «щоб ніколи не потонути в пучині невігластва» [108, с. 210].

Добре штудіюючи наукову спадщину Аристотеля, вчені-інтелектуали епохи Лева Мудрого, як і сам василевс (теж був чудовим знавцем аристотелізму), переконували молодь ставати обізнаними знавцями в царині світських та церковних наук: це стосувалось і дітей імператора, і дітей чиновників найнижчого рангу [108, с. 212]. Освіта вимагалась при Леві VI від полководців, офіцерів (командирів) тагм, придворних, логофетів (міністрів),

фаворитів, радників, пресвітерів й дияконів, навіть палацевих блазнів [108, с. 214]. Найглибші знання в Імперії повинні були мати ченці, єпископи, митрополіти і, звісно, патріархи [108, с. 214].

Не можна не підкреслити – імператор Василій I вважав освіту надзвичайно корисною річчю для всіх підданих у його величезній державі. У своїх напученнях сину і спадкоємцю ромейського престолу – юному Левові, він, хоча й залишався сам майже неписемним, визнавав «виховання життєвою необхідністю й найжаданнішим – і для приватних осіб, і для василевсів, бо ті, хто здобув освіту, одержали велику винагороду і для тіла, і для душі» [83, с. 162-163].

З неменшим захопленням відгукується про роль та значення знання у житті народу й правителів онук Василя і син Лева – Константин VII Багрянородний. Теж звертаючись до свого сина, майбутнього імператора Романа II (959-963), він називає науку і знання вищим благом; оволодіння науками сприяє кращому врядуванню державою [86, с. 240]. За словами Константина VII знання необхідне пересічним людям, особливо ж – імператорам, котрі зобов'язані «думати про спасіння підданих і виважено, мудро керувати світовим судном» [86, с. 241].

На думку його дружини – Єлени Лакапіни (910-961), «вільні науки покращують моральність людей» і знайомство з ними (науками) готує до безпорочного царювання тих, хто збирається наслідувати владу» [82, с. 209]. З іншого боку, високоосвічені ромеї не лише беззаперечно поважали науки, а й «воздавали хвалу» особам, які отримали обширні енциклопедичні знання. Різностороння й глибока ерудиція при дворі Лева Мудрого неодмінно викликала захоплення у вельмож, фаворитів та поважних державних сановників [82, с. 209].

Разом з тим, універсалізована православна дидактика, в межах морально-етичної парадигми доволі вдалой майстерно інтегрована в класичний аристотелізм, під кінець IX ст., в ході імператорської освітньої реформи дала вагомі плоди: виховна компонента вийшла на перший план, з її

ключовими духовними орієнтирами та ортодоксальною (правовірною) ціннісною складовою [115, с. 387].

Етикою аристотелізму була просякнута вся розгалужена ромейська просвіта (просвітницька практика). Серед відомих інтелектуалів того періоду джерела неодноразово згадують Євстратія Нікейського. Ось які характеристики йому надаються: «добре обізнаний у божественних і світських науках», «вчений, який перевершує в мистецтві діалектики стоїків та академіків» [83, с. 151].

Із щирим захопленням прославляє вже згадуваний вище Михайл Пселл розум та знання своїх друзів – Константина Ліхуди, Іоанна Мавропода, Іоанна Ксифіліна [87, с. 230]. Саме ці столичні вчителі найкраще викладали у своїх школах – як знавці Аристотелевої етики – труднощі граматики, таємниці риторики й філософії, основи права та музики [87, с. 231].

Пселл особисто теж пишається високим рівнем власної освіти. В одному з листів він не без погорди повідомляє, що «осягнув труднощі й складнощі Платонівської «Метафізики», Аристотелівської «Політики» та етики, пізнав усю сукупність класичних «Семи вільних мистецтв», досконало вивчив науку діалектику» й займається їх подальшим відродженням і поширенням у державі [107, с. 121].

В іншому цікавому листі Михайл Пселл як єпископ та духівник із захопленням описує й вихваляє вихованість, обізнаність у науках, високоосвіченість придворної фаворитки Склірени [39, с. 90]. Доцільно відзначити, що у IX-X ст. у Візантії серед знаті була своєрідна мода, навіть «попит» на інтелектуальних, добре освічених коханок. Дану «традицію» підтримували й ромейські імператори: кожен з них мав конкубін з розвинутими естетичними смаками, зі знаннями класичної латини та елліністичної літературної спадщини [48, с. 143].

Природно, що до людей неосвічених у Візантійській імперії в епоху правління Македонської династії ставилися без будь-якої поваги чи пієтету; погана освіченість таких осіб викликала з боку оточуючих у більшості

випадків або глузування, або принизливу поблажливість [48, с. 143]. При дворі Лева Мудрого, знавця й шанувальника ідей та філософських поглядів Аристотеля, відсутність хорошої освіти розглядалась як суттєвий недолік, як нещастя, аморальність, бездуховність, як небезпечна відсталість, навіть розумова неповноцінність [48, с. 144].

Не мати власної думки відносно праць Аристотеля чи Платона, – така ситуація розглядалась як прояв неповаги до присутніх; сам Лев не любив, не поважав, не підтримував невігласів. Без фундаментальних знань зробити кар'єру при дворі Лева Мудрого було просто неможливо [64, с. 338]. Він особисто розробив «екзаменаційну програму» для тих, хто хоче стати державним чиновником.

Численні візантійські джерела другої половини IX – першої половини X ст. переповнені оціночними судженнями щодо відсутності у людей освіти й освіченості. Автори трактатів і хронік осуджують невігласів, які неспроможні чітко та зрозуміло висловити (сформулювати) свою думку й говорять (спілкуються) «сільським діалектом» [64, с. 338].

На думку багатьох сучасних дослідників, при імператорі Леві Мудрому в державі виник певний «освітній культ». Дійсно, в ту добу знання любили, знання цінували, їм поклонялися, їх підносили та звеличували. Про це у своїх монографіях розповідають провідні фахівці, зокрема, це С. Аверінцев [24, 25], М. Бібіков [30], Дж. Хелдон [99, 100, 101], Дж. Бюрі [92, 93], Х. Хауссіг [102], Т. Грегорі [97], Р. Броунінг [94], У. Тредгольд [112, 113], А. Каждан [47-52] та ін. Отже, візантійці не просто шанували, – вони пишалися своїми знаннями та освіченістю.

Друга освітня компонента, котрій ромеї приділяли не менше уваги – виховання (обов'язкова педагогічна складова). Особи освічені та виховані, а не лише родовиті, – ось справжня еліта соціуму; її представники у першу чергу мають завжди проявляти й демонструвати високий рівень інтелектуальності, відповідні моральні якості, вишукані естетичні смаки [31, с. 561].

«Відсутність культури та освіти – низький (обмежений) соціальний статус», – ось базова освітня формула, яка діяла в часи правління Лева Мудрого. Симптоматичні сентенції фігурують в опусах високоосвіченої черниці Касії. Для неї людина, яка не тяжіє до знань – «мертвий індивід». Прикладом, котрий ілюструє її позицію (принципова точка зору), можуть слугувати наступні, достатньо жорсткі, вислови: «Ненавиджу глупця, коли він вважає, що філософствує»; «Ненавиджу того, хто навчає і самий нічого не знає»; «Ненавиджу невігласа, як Іуду» [36, с. 420].

Отже, як бачимо, для Касії невігластво – це порок, майже злочин, серйозна інтелектуальна вада, котра заслуговує на категоричний осуд. Доцільно підкреслити: жорсткі непримиренні епіграми черниці Касії, як і такі самі епіграми Лева Хіросфакта [14, с. 31], користувались в суспільстві значною повагою, розумінням та підтримкою. Крім того, саме вона переклала декілька трактатів Аристотеля з «античної мови» (койне) на середньогрецьку («візантійський варіант»), – про що згадує у своїй монографії «Книга та письменник у Візантії» [53, с. 79] А. Каждан.

Подібну яскраву обізнаність та ілюстративність демонструє той самий Михайл Пселл. В ікономії (схвальному слові) Іоанну Мавроподу автор осуджує тих, «хто не вивчив єгипетську, халдейську (шумерську) й іудейську мудрість, хто не пізнав еллінські науки («Тривіум» і «Квадривіум») і не використав усього, що існує (зберігається) в них корисного» [114, с. 105].

З не меншим осудом Пселл ставиться до тих, хто «нехтує освітою і робить наше навчання приводом для демонстрації ігнорування, зверхності, нехтування та легковажності» [114, с. 106]. Пселл так само піддає критиці й осуду рівень освіти деяких митрополитів й єпископів, особливо ж – настоятелів великих монастирів. Він акцентує: « Хто взагалі не ознайомлений з еллінським вихованням та освітою, той не вартий бути духовною особою і пастирем [50, с. 360].

Знаменитий візантійський історик Іоанн Скіліца у свою чергу в глузливих тонах відзивається про призначення за протекцією єпископом

Нікомідії євнуха Пахісе, котрий був геть неосвічений і «биків немоти носив (пас) на язика» [9, с. 418]. Ромейські письменники відверто критикують й малоосвічених чи взагалі неписьмених імператорів: останні часто через обмеженість своїх знань не були спроможні діяти у відповідності з візантійськими законами, звичаями й традиціями [73, с. 367]. Їх врядування хроністи найчастіше змальовували у чорних тонах.

Таку саму думку зі свого боку висловлюють і Лев Мудрий, і Константин Багрянородний. Обидва монархи оцінюють подібних правителів як деспотів, самовладних неуків з обмеженим кругозором [64, с. 395]. Як відомо, самі вони являли собою взірці освіченості, толерантності, виваженості й поваги до тих, хто їх оточував.

Вище вже акцентувалось: ідеалом візантійських письменників був василевс, захоплений науками, покровитель знань, любитель книг і мудрості. Таким чином можна констатувати наступне. У соціумі, де багато залежало від особистої ініціативи правлячого в державі імператора, його ставлення до грамотності та освіти (з її просвітницькими практиками) перш за все відображалось на становищі (соціальному статусі) вчених та долях просвітництва як такого [73, с. 369].

Покровительство (духовний патронат) та допомога ромейських василевсів давала можливість інтелектуалам і просвітителям вести наукові заняття, займатись перекладами, відкривати школи й навчати бажаючих. В трудах тогочасних візантійських авторів багато місця відводилося опису освіченості імператорів, а також – їх ставленню до вчених [73, с.369].

Письменники IX-X ст. або критикували необізнаність та освітню обмеженість монарха, або вихваляли його інтелектуальні достоїнності – красномовство, розум, широту поглядів, високу моральність й духовність. Отже, ці обов'язкові якості для керманіча Імперії мали виключне, принципове значення, – поряд з іншими, так само необхідними християнськими добродійностями та етичними достоїнностями [73, с. 369-370]. Варто також не забувати: в обов'язок імператора входило не лише

підкування про управління, закони, дипломатію, релігію, ведення війни, а й про науку, культуру, освіту [73, с. 370].

Ще раз варто зазначити: особливе й постійне підкування про розвиток освіти і просвітництва реально демонстрували перші три представники Македонської династії – Василій I, Лев VI, Константин VII. Імператор Василій багато зусиль приклав, щоб науково-освітню галузь в державі підняти на високий рівень [9, с.310]. Він, наприклад, зробив патріарха Константинопольського Фотія – одного з найосвіченіших вчених своєї епохи – вихователем усіх своїх синів: Константина, Лева, Олександра, Стефана [9, с. 331-332].

Лев Мудрий, «найбільший філософ з імператорів Візантії», як і його батько – фундатор династії, добре розумів та усвідомлював роль знань у житті суспільства. Під керівництвом мудрого досвідченого Фотія він за вісім років здобув неабиякі знання в граматиці, риториці, філософії, теології, фізиці, географії, математичних дисциплінах [22, с.63-64]. Найбільше ж, крім філософії й метафізики, майбутній василевс ромеїв цікавився античною літературою.

Маючи талант письменника, Лев VI усе життя багато писав; його перу належить значна кількість (майже двісті опусів) світських та богословських трактатів. Лев, за даними існуючих джерел, дійсно мав широку багатогранну ерудицію, чудову пам'ять, абстрактне мислення, логічне (раціональне) судження по відношенню до будь-якої проблеми [20, с. 83-84].

Маючи на меті удосконалити великий юридичний Кодекс імператора Юстиніана I (527-565) (мова йде про знамениті «Дигести»), Лев видає свої «Василіки» [76, с. 68-70]. Однак, чи не найбільше зусиль і часу імператор витратив саме на сферу державного просвітництва. Лев Мудрий, як вже згадувалося вище, власноруч розробив програму, покликану реформувати й вдосконалити систему навчання у Східній Римській імперії [73, с. 371]. Про цей масштабний захід василевса згадує той самий Кекавмен.

Джерела тієї епохи фіксують: в царині освіти Лев Мудрий вдався до універсалізації її організаційно-структурних засад. Як «філософ на троні» він взяв за методологічну основу аристотелізм (його стрижневе етичне вчення) і християнську (в основі – православну) дидактику, значною мірою орієнтовану на житійні духовно-моральні взірці [81, с. 156].

Таким чином, підводячи для даного розділу підсумок, можна, зокрема, констатувати: саме візантійський багатовекторний аристотелізм відіграв роль загальноімперської універсальної дидактичної моделі, яка органічно ґрунтувалась на світоглядно-виховних пріоритетах, поширених у ромейському суспільстві на зламі двох століть – в період правління освіченого й дієвого імператора Лева Мудрого, котрий спромігся реформувати в державі як занепалу наукову галузь, так і галузь просвітництва в її пастирсько-наставницьких проявах, а також – морально-етичних реаліях.

Розділ 3

Розквіт гуманітарних наук й просвітництва: філософія, історична думка, література, педагогіка

Відродження, піднесення та розквіт у Східній Римській імперії провідних гуманітарних наук і просвітництва припадає, як відомо, на межу IX-X ст., – тобто, період правління саме Лева Мудрого. Висвітлення даної наукової галузі доцільно розпочати з філософії та її досягнень на той час.

Перше, на що необхідно звернути увагу – наскрізна «теологічність» офіційної візантійської філософії.

Фундатором нового «розумового руху» в Імперії став патріарх Фотій – людина виключних здібностей, талантів, інтелекту. Він вплинув на всю подальшу науку й культуру Візантії; його учень – Лев VI, свою реформаторську діяльність в освітній галузі реалізував, надихуваний порадами і вказівками саме Фотія [46, с. 39].

Мудрий та далекоглядний політик, церковний діяч найвищого рангу, організатор діяльності Св. Кирила та Св. Мефодія, тверезий і оригінальний літературний критик, котрий багато зробив для становлення зрілого вишуканого естетичного ромейського смаку, – Фотій мав природжений дар педагога. Звідси й витікає (бере новий світоглядний початок) загальнокультурне значення його багатогранної діяльності [25, с. 43].

Звісно, патріарх Фотій не створив оригінального філософського концепту, але відіграв впливово-духовно-дидактичну роль в історії візантійської та європейської середньовічної філософії. Одна принципова риса об'єднує Фотія зі Св. Іоанном Дамаскіним (675-753), утворюючи своєрідний контраст і патріотичній епосі Лева VI, і часам, що прийдуть пізніше – це перевага, відкрита, принципова, яку вони обидва віддали Аристотелю перед Платоном [25, с. 43].

Найголовніше, чого прагнув патріарх Фотій і в мистецтві проголошення промов, і в мистецтві логічного мислення, – «тверезість». Саме за критерієм філософської «тверезості» здійснюється розмежування між сприйнятим та «несприйнятим» в контексті «християнської ревізії» обширного спадку «язичницької давнини» [108, с. 120].

Як наслідок (для Фотія): риторична проза, підпорядкована законам розуму, отримала перевагу над поезією, яка звертається (апелює) до нерозумної (емоційної) частини душі, котра збуджує афекти зі шкідливими для християнства міфами; і саме тому позбавлена позитиву філософія Платона, де міститься стільки поезії та чуттєвості [108, с. 120].

Фотію не імponує (в методологічному плані) поетична стилістика Платонівських поглядів на сутність речей; з іншого боку, Платонівська теорія ідей так само викликає у Фотія несхвалення як сумнівна в теологічному аспекті: що це за творець, який для творчого акту потребує передіснуючої «парадигми»? Залишаючись православним ортодоксальним богословом, Фотій у своєму філософуванні передбачувано й послідовно відкидає гіпостазування «родових понять» [102, с. 240].

Необхідно також акцентувати: логічна проблематика, сприйняття патріархом від пізніх неоплатонічних коментаторів Аристотеля (а також – від Дамаскіна), посідає у нього значне місце [102, с. 241]. Звертає на себе увагу інтерес Фотія до логічної цінності античного скептицизму – пірронізму; він у подробицях законспектував Енесідема [102, с.241].

Як бачимо, для патріарха Фотія як релігійного філософа існує дві речі – й нічого крім них або між ними: з одного боку – церковне віровчення і узгоджена з ним ідея незмінного авторитету Святих Отців, з іншого – «культура розуму» як така, в основі супідрядна вимогам теології, проте така, що одночасно має достатньо інтелектуального простору для «самоцільної» гри [25, с. 44].

Разом з тим, у Фотія взагалі немає місця для філософської містики (в дусі неоплатонічних суджень). Для патріарха Аристотель благонадійніший за Платона ще й тому, що не пропонує власної релігійної творчості, яка би перебувала у не до кінця з'ясованих відносинах з біблійним Одкровенням й триадологічною доктриною Церкви [59, с. 189].

Доба патріарха Фотія (друга половина IX ст.) – це доленосний час, коли візантійська наука і культура, пройшовши через кризу, подолавши її, здійснює об'єктивний, необхідний, доцільний та незмінний магістральний вибір, коли закладаються підвалини для підйому інтелектуального життя соціуму на декілька століть вперед [80, с. 35].

У таку плідну епоху панує педагогічний пафос, ідеал здорової шкільної розсудливості й креативності, а у зв'язку з цим – імператив самообмеженості.

Зокрема, неможна стверджувати, що кругозір у Фотія вузький, – зовсім навпаки; проте ідеї та книги, котрі потрапляють у даний кругозір, зазнають рішучої та жорсткої оцінки за утилітарними критеріями: що саме необхідно?; в якій мірі?; для якої потреби?; в чому користь?; де мотивація? [25, с. 44].

За визначенням С. Аверінцева, це «впевнений хазяйський погляд, і перед нами хазяїн практичний та діловий, але дещо скарений; він добре знає, чого хоче, і не схильний надавати гостинність цінностям культури з однієї лише шани до культури, коли цінностям цим не знайти застосування в реалізації його власної культурної задумки» [25, с. 44]. «Такий був сам Фотій як філософ, такими були – на більш низькому рівні – його учні», – резюміє С. Аверінцев, серед сподвижників й найближчих послідовників патріарха згадуючи Арефу, єпископа Кесарійського (860-939) [25, с. 44].

В період правління Лева Мудрого і філософія, і ромейська культура в цілому стають одухотворенішими, тоншими, етичнішими (в руслі аристотелізму). На думку провідних сучасних візантістів-культурологів, найвизначнішим й найоригінальнішим мислителем, філософом-містиком X – першої половини XI ст. був Симеон Новий Богослов, учень Симеона Благоговійного [50, с. 27]. Разом з тим, цей філософ демонстративно уникав контакту зі шкільною традицією античної метафізики.

Переходячи до аналізу історичної думки тієї епохи потрібно зазначити: друга половина IV – перша половина X ст., – плідна доба «Візантійського енциклопедизму». Означений період – особлива віха в історико-культурному розвитку Візантійської імперії. Ця епоха, котра не випадково в науковій фаховій літературі отримала таку назву, була позначена новим підйомом освіти, просвітництва, науки, культури, літературної творчості, духовного життя, новими естетичними орієнтирами [50, с. 14].

Головний історичний трактат, складений у перший період даної епохи – «Життєпис візантійських царів» т. зв. Продовжувача Феофана [20]. На відміну від попередніх хронік, енциклопедичних компендіумів, оглядів цей трактат – справжній, еталонний пам'ятник історичної думки, пов'язаний з

ім'ям Константина Багрянородного. Варто додати – він став основою для написання у подальшому низки історичних творів, що стали хронологічним продовженням «Життєпису» [30, с. 90].

На початку текста говориться про підготовку цієї праці в часи врядування Константина VII, за його наказом та під його наглядом. Роки створення хроніки – 945-959 рр. Вона примикає до «Хронографії» Феофана і описує візантійські події з 813 до 961 р.; текст твору обривається на середині фрази [30, с. 98]. Цікаво підкреслити: «Життєпис» відчутно відрізняється від попередніх (передуючих йому) опусів як за ідейною спрямованістю, – так і за методами засвоєння (використання) історичного матеріалу, й за рівнем історизму [30, с. 98].

Можна (і це є симптоматичним) говорити також про наявність елементів історичної критики в даній великій праці. Наприклад, наводяться протирічні версії однієї й тої самої події, різні оцінки поведінки того чи іншого персонажу. Автор намагається розкрити причинно-наслідковий зв'язок описаних ним подій. Зокрема, напад іспанських арабів на Крит пов'язується з перенаселенням у самій, економічно слабкій Іспанії, з нестачею життєвих засобів для існування. Сам анонім відкрито декларує намір «розкрити причини діянь» [20, с. 18].

У прооїмїоні хроніст визначає і композиційно-тематичну структуру свого опусу, намагаючись наслідувати монографічному принципу опису подій за періодом правління того чи іншого ромейського василевса. Такий підхід докорінно, наприклад, відрізняється від хронологічно непослідовного історичного трактату Симеона Логофета [52, с. 128].

Отже, історичний час у Продовжувача Феофана не являє собою «хаотичного описового потоку» з констатуючою фіксацією тих чи інших подій; в «Життєписі» він (цей час) організований за каузальним принципом, хоча й не уникає впливу випадкових чи передвизначених чинників (Пророцтва, Одкровення, Воздаяння, Божественна Воля, Планіда) [47, с. 79-80]. Політичні симпатії та антипатії автора хроніки визначені (чітко

окреслені) його соціальним становищем: він належить до імператорського придворного кола й вірогідно – є близькою, довіреною особою самого Константина VII Багрянородного [47, с. 80].

Загальною метою історіографії кола імператора Константина – є уславлення та піднесення Македонської династії, а найперше – її поважного фундатора – Василя I. Дана тенденція яскраво відобразилася на перших чотирьох книгах трактату; вони охоплюють період, що передує врядуванню василевса Василя [38, с. 330].

У відповідності із загальним ідеологічним задумом (і обов'язковим виховним аспектом) його попередники на візантійському троні виведені у невігідному (мало привабливому) інтерпретаційному світлі з тим, щоб на такому, майже ганебному тлі вигідніше виглядала постать Василя Македонянина. Йому і присвячений наступний – п'ятий розділ історичного опусу [38, с. 330]. На думку фахівця, біографія імператора Василя була написана першою.

Близькість автора хроніки до Константина пояснюється й висуванням на перший план у концепції державного врядування принципу легітимності та сакральності імператорської влади [64, с. 349]. Неприхований придворний аристократизм Продовжувача Феофана фіксується в його акцентованих соціальних антипатіях: наприклад несумісність приналежності до імператорського (елітного) кола із заняттям торгівлею (описується випадок зі спаленням судна августи Феодори); осуд василевса за грубість та невігластво (портрет Михайла II) або за зв'язок з низами суспільства та інтерес до вульгарних розваг (уподобання Михайла III) [64, с. 349-351].

Означені соціальні погляди хроніста ще конкретніше відображені й розвинуті у «Життєписі імператора Василя I». Як стверджують текстологи і джерелознавці, – якщо відносно попередніх книг можна припускати участь Константина Багрянородного у створенні трактату, то тут його авторство чи керівництво є очевидним [108, с. 165]. Отже, п'ята книга Продовжувача

Феофана – подальший етап розвитку візантійської історіографії, котра відходить від усталених принципів Феофана [108, с. 165].

Дана частина хроніки є світським житієм, де сполучаються риси античної біографії з агіографічною енкоміастикою. Час її складання – 949-950 рр. Як бачимо, вона (п'ята частина) писалась майже одночасно з попередніми книгами Продовжувача Феофана [63, с. 297]. В «Житії» є цікавий аспект: воно орієнтоване на твердження, що благородність походження є головним критерієм добродійності. Тому «Житіє» підтримує легенду про походження Василя I від парфянських царів, котра виникла у IX ст. [63, с. 298].

Автор негативно характеризує ромейських чиновників, перш за все Фіска, – за хабарництво, жадебність, ненажерливість; також він засуджує євнухів, фаворитів, радників і захищає принцип знатності й родовитості [20, с. 179]. Ця частина хроніки відображає інтереси придворної знаті з оточення Константина. Крім того, автор підкреслює й своє право на той чи інший розподіл матеріалу. Варто зазначити – розлогість викладу обумовлюється особливим розумінням розвитку історичного часу, яке немов відтворюється словом у самому тексті твору [63, с. 302].

Історичному герою – імператору Василю, протиставляється антигерой – Михайл; останній засуджується автором у виховному ключі – з етичних та моральних позицій: акцентується (для читача) увага на його непристойних пристрастях, розпусті, пияцтві [20, с. 217]. Отже, як бачимо, василевс Михайл III – прямий антипод «благородного» Василя I.

Наступна частина хроніки Продовжувача Феофана охоплює період від врядування Лева Мудрого до смерті Романа Лакапіна (948р.). Тут історичні реалії так само викладаються з позицій аристократа; в тексті фігурує багато візантійських аристократичних родів – Фоки, Аргіри, Куркуаси [20, с. 323]. Остання частина Продовжувача Феофана описує незалежне (й ніким не обмежене) врядування Константина VII й початок управління його сина – Романа II (висвітлення подій обривається 961 р.) [20, с. 374].

Головний герой цієї заключної частини – Константин. Він наділяється якостями і філософа, і праведника, і мудреця, який цінує добродійність і дієвий практичний розум, – тобто, змальовується образ, достатньо далекий від ідеального (традиційного) образу василевса – смиренного християнина [29, с. 375]. Знать, особливо столична, представлена автором як надійна опора імператора та держави.

З іншого боку, ідеалізація образу імператорського фаворита – Іосифа Врінги, дає можливість припустити, що на автора вірогідно мали вплив близькі до нього аристократичні кола – прибічники провінційної (фемної) феодальної знаті, невдоволеної політикою молодого імператора [63, с. 341]. Яскраво у «Життєписі візантійських царів» зображена боротьба різних політичних угруповань; також фігурують описи мілітарних подій, релігійного життя в столиці Візантійської імперії, розваг при дворі, бенкетів, дипломатичних прийомів, пишнот імператорських палацевих церемоній [63, с. 342-343].

Середина й друга половина IX ст. в історії візантійської літератури, як і початок X ст., – характеризуються ослабленням авторської самосвідомості; воно проявилось не лише в літературній позиції конкретних письменників, що зазнала доволі суттєвих трансформацій. Означене ослаблення вплинуло так само й на відповідні зміни в жанровій структурі візантійської словесності [85, с. 133]. У минулі часи – т. зв. протовізантійську літературну добу – автори не цуралися, наприклад, жанру автобіографії (Ліваній, Юліан Відступник, Св. Григорій Назианзин) [85, с. 133]. Проте, як відомо, у VI ст. цей популярний жанр втрачає свої позиції.

Доба врядування Лева Мудрого – це другий етап середньовізантійського літературного періоду. Він має свою характеристику і свої сутнісні особливості. Крім зникнення жанру автобіографій, зменшилась питома вага поетичних жанрів; вони репрезентовані переважно духовною гімнографією Андрія Критського, Св. Іоанна Дамаскіна, Георгія Ченця [24, с. 137].

В літургійному віршуванні працював і Феодор Студит. Збереглися його канони, літії, ідіомелони, тріоди; не меншою популярністю користувалися епіграми та гімни Студита. Важливо акцентувати: візантійські поети другої половини IX – початку X ст. брали за взірць творчість таких знаменитих авторів минулих століть як Паллад, Нонн Панополітанський, Роман Солодкоспівець, Георгій Сінкелл, Арефа Кесарійський [24, с. 137].

Однак у IX ст. їх усіх своїм поетичним талантом перевершила черниця Касія; саме її творчість відкриває виокремлений період. Свій поетичний талант продемонстрував і Константинопольський патріарх Фотій: йому, наприклад, належить «Похвальне слово» імператору Василю I. Інформація про стан розвитку у Візантійській державі т. зв. периферійної поезії міститься у тогочасній великій збірці віршованих творів під назвою «Бібліотека» [50, с. 360-361].

Для ромейського ерудита – це надзвичайно цінна книга; в збірку увійшли твори 280 авторів. Популярністю користувались й інші поетичні антології. Так само варто згадати творчість поетеси Євдокії – дружини імператора Феодосія II; її вірші і в IX ст. цінувались за м'який ліризм, високодуховні образи, вишукані естетичні алюзії [50, с.361].

Про роль та значення поезії в суспільстві розповідається в анонімному трактаті «Філопатрис» («Патріот»). Він побудований у формі діалога; діючі особи – Критій і Триєфонт. В ході своєї бесіди вони обмінюються думками з приводу «необхідності» чи «зайвості» поетичної творчості для візантійського соціуму [34, с. 153].

Наприклад, один промовляє: «Якщо вірити поетам, у житті на кожному кроці відбуваються чудеса»; «Те, про що говорять поети, позбавлене логіки, є двояким, неоднозначним, позбавленим наукового підґрунтя» [64, с. 422]. На цьому тлі обидва персонажі цитують Гомера, Аристотеля, Еврипіда, Софокла. Тим не менш, загальна ідея твору – критика кумедної пустопорожньої світської поезії, позбавленої справжньої користі [64, с. 422].

Для підтвердження власної точки зору (етичної позиції), в кінці «Філопатриса» подається цитата з Прокопія Кесарійського, який на рівні оціночних критеріїв класифікував види літератури за їхніми специфічними ознаками: «Риториці відповідає красномовство, поезії – вигадка, а істориків – істина» [64, с. 423]. В даному контексті, однак, до кінця IX ст. поступово (крім поезії) занепадає і жанр агіографії [80, с. 304].

Окремий пласт візантійської літератури – це суто світські твори. Яскравим прикладом саме світської творчості є спадщина відомого державного діяча, дипломата, письменника, талановитого поета – Лева Хіросфакта. У його віршах відображені різні історичні події епохи, цікаві побутові реалії, особливості політичної ситуації в ромейській Імперії. На увагу заслуговують такі поетичні взірці як – вірші з приводу весілля імператора Лева VI із Зоєю Зауциною [11], вірш на честь зведення імператорської лазні, побудованої Левом VI [12], «Епіграма на Лева Філософа» [14]. Дещо окремо стоїть його «Анакреонтика» [13], де автор виступає в ролі прискіпливого поетичного критика.

Літературну спадщину, як відомо, залишив і сам Лев Мудрий. Серед творів імператора, крім «Тактики» [10] та Новел юридично-регламентаційного змісту, на увагу заслуговують його Слова [15], де василевс ромейів демонструє стильову вишуканість, проповідницьку майстерність, глибоку філософську обізнаність [74, с. 276].

В часи правління Лева Мудрого зазнали поширення й романи героїко-епічного жанру. В якості прикладу можна згадати твір «Дигеніс Акрит» [7]. Це велика поема, її головний герой – звитязний малоазійський воїн на ім'я Дигеніс (за соціальним статутом – акрит, тобто вільний селянин середнього майнового статку) [7, с. 14]. У восьми книгах поеми описуються подвиги славетного воїна, який захищає (на чолі загону важкоозброєних вершників-катафрактів) кордони Імперії від ворогів – сарацинів, берберів та маврів [7, с. 116-178].

Крім того, Дигеніс (його ім'я перекладається як «Двічі народжений») активно воює на прикордонні з апелатами (розбійниками), за що нагороджується імператором (той дарує герою розкішний палац) [7, с. 180-182]. Далі Дигеніс одружується, перемагає небезпечну та жорстку діву-воїтельницю Максимо, доживає вік у своєму палаці й помирає у пожилому віці [7, с. 205-212]. Дана поема є дидактико-виховним твором, спрямованим на «привиття» патріотизму [103, с. 106-107].

Такою самою популярністю користувався інший оригінальний літературний твір – «Стефаніт та Іхнілат» [23]. Даний опус – збірка байок напучувального характеру; в основі – діалог царя та філософа (мудреця), а головні персонажі – тварини. Жанр твору – розважально-настановчі байки морально-виховного спрямування; в ході своєї розмови шакали – Стефаніт і Іхнілат, з'ясовують значення людської глупоти, самовпевненості, підлості, жадебності, заздрісності [23, с. 34-85]. Отже, в повісті присутня стрижнева дидактична складова.

Комплексний аналіз візантійської літератури другої половини IX – початку X ст. дозволяє виокремити низку специфічних архетипних ознак. По-перше, вона весь час перебувала у розвитку. По-друге, вона неодноразово зазнавала трансформацій та етичних адаптацій. По-третє, її духовна основа залишалась незмінною – виховна домінанта, моральна регламентаційність, православна догматичність, просвітницька постулативність, світоглядна доктринальність [80, с. 270].

Зовнішні чинники, які характеризують тогочасну ромейську літературну традицію: Імперія частково втратила старі культурні центри; відбулася зміна мовної ситуації та зміна соціального «обличчя» письменника; нарешті, сталося зміна співвідношення жанрів [80, с. 271].

Важливо також відзначити: на межі IX-X ст. в літературних творах (світських) з'являється архетипний (взірцевий) герой з чіткою дидактичною (виховною) функцією. Інша тенденція, котра тоді намітилася – поступова відмова від зображення складності та протирічності людської природи

(натури) на користь «парадигматичного ідеалу»; останній визначався набором (або ж сукупністю) абстрагованих від конкретності позитивів і негативів [85, с. 134-135].

Наступний аспект, котрий потребує розгляду – ромейська педагогіка й ромейський виховний процес. Доречно акцентувати: правлячі імператори (і до Лева Мудрого, і після нього) зазвичай із повагою ставилися до вчених та високоосвічених людей [85, с. 135]; крім того, василевси підтримували їх матеріально і нагороджували високими титулами.

Надаючи вирішального значення освіті, вони воліли предстати в очах своїх підданих освіченими толерантними персонами, які піклуються про відродження просвітницької системи й поширення виховних практик, також – покровителями наук і літератури [85, с. 136]. За словами Никити Хоніата, багато хто з імператорів Візантії мріяв, щоб його називали мудрим. Однак, як відомо, таке прізвисько отримав лише Лев VI [97, с. 184].

Знання у Східній Римській імперії відносили до розряду цінностей, набуття яких було необхідне як імператорам, так і підданам. Його (знання) розглядали як дієвий засіб, котрий зміцнював релігійні догми, сприяв досягненню «об'єктивної істини», пізнанню Бога й духовно-моральному вдосконаленню вірян [96, с. 279].

Знання озброювало їх для боротьби з єретиками та інакодумцями: тільки істинне глибоке знання спроможне допомогти у справі з'ясування сутності будь-якої єресі; уникати й спростовувати єретичні ідеї та погляди; виявляти у язичницьких авторів «помилки» і корисні (для християнського віровчення) думки [96, с. 279].

Разом з тим, «опікунське» ставлення василевсів до освіти й науки пояснюється не стільки їх любов'ю до знання, скільки суто практичними міркуваннями. Ромейська імперія була, як відомо, централізованою державою. Її очолював уряд (з канцелярією), котрий значною мірою складався з професійних писців [79, с. 480].

У функціональні обов'язки «уряду письців» входило багато прерогатив та повноважень. Він здійснював (реалізовував) правосуддя, розпоряджався фінансами, займався дипломатією, мілітарними справами, шляхами сполучення, будівельними проєктами, поштовими перевезеннями й, звісно, освітньою галуззю [79, с. 481].

Такий потужний бюрократичний апарат, звісно, потребував висококваліфікованих фахівців. Отже писці повинні були орфографічно бездоганно записувати те, що їм диктували їхні начальники, правильно, без помилок, переписувати документи, листи, складати доповіді, промови, послання, передписання, циркуляри, постанови, інструкції, закони, хрисовули, едикти, тексти договорів [82, с. 298].

Вся документація мала складатися (створюватися) вишуканим літературним стилем. Зрозуміло, що від них вимагався певний загальний (стандартний) рівень культури та освіти [106, с. 46]. Цілком природно, що необхідні навички й знання можна було здобути тільки внаслідок відповідної підготовки. Наявність освіти, таким чином, було ключовою умовою (й вимогою) для одержання посади в державних і церковних органах управління [106, с. 46].

Загальну, тобто шкільну освіту міг здобути в Імперії кожний бажуючий (і далі – починати кар'єру чиновника з 28-го, – найнижчого рангу) [99, с. 35]. Імператори намагались набирати (формувати) кадри світської й духовної (церковної) адміністрації з числа освічених, інтелектуальних людей. Сам Лев Мудрий набирав у свій штат – імператорську канцелярію, випускників з учбового закладу, ним самим створеного для цих (канцелярських) потреб [114, с. 210-211].

Кар'єра більшості видатних політичних діячів Візантійської імперії у IX-XI ст., – а майже всі вони були низького походження, – демонструє: саме завдяки освіті вони зробили чудову кар'єру при ромейському імператорському дворі; саме освіта відкрила їм доступ до найвищих щаблів влади в Імперії [97, с. 290]. Наприклад, завдяки знанням Лев Математик був

призначений митрополитом Фессалоніки, а згодом – главою Магнаврської школи [107, с. 293]; Іоанн Ксифілін очолив столичну державну правову школу, а надалі був обраний Константинопольським патріархом [97, с. 290].

Вже згадуваний вище Михаїл Пселл був радником трьох імператорів і керував у столиці найкращою філософською школою; Євстафій багато років викладав у т. зв. Патріаршій школі діалектику, метафізику й гомілетуку, поки не став митрополитом Фессалонікійським [48, с. 185]. Природно, що освіта гарантувала і високий соціальний статус, і непоганий заробіток. Здобувши освіту, юнаки навіть з бідних родин займали достатньо високі й престижні посади в державі – учителів, бібліотекарів, воєначальників, нотаріїв, адвокатів, писців, єпископів, логофетів (міністрів) [48, с. 185].

Варто пам'ятати, що візантійська освіта ґрунтувалась на потужних педагогічних мотиваціях з одного боку, і на широких дидактичних засадах – з іншого. Разом з тим, візантійська педагогічна парадигма орієнтувалась в ту епоху на християнське (православне в основі) віровчення й духовно-світоглядні традиції, сформовані східними Отцями Церкви у період Вселенських Соборів [81, с. 323].

Педагогічну (виховну) думку в ту епоху розвивали й поширювали такі інтелектуали-дидакти як Феодор Продром, Константин Ліхуд, Лев Математик, Іоанн Мавропод, Іоанн Ксифілін, Іоанн Цец, Іоанн Італ, Михаїл Атталіат [85, с. 148]. За врядування Лева Мудрого (в рамках освітньої реформи) була розроблена нова методика викладання гуманітарних дисциплін і базових курсів. Так, за сприяння імператора, зазнали дидактичного вдосконалення суто освітні, а також – виховні задачі, притаманні історії й діалектиці [85, с. 148-149].

В педагогічному контексті зменшились структурні та змістові компоненти, розширився (збільшився) категоріально-понятійний апарат; т. зв. шкала умозорових уявлень у філософських дисциплінах доповнилася (посилилася) функціональною доцільністю. Урок у візантійській школі кінця

IX ст. перетворився певною мірою на «лекційно-дискусійний формат» [73, с. 390-391].

З'явилися і нові (обов'язкові) елементи уроку – свідомо мотивація, логіка викладу матеріалу, ціннісна домінанта, соціальна та світоглядна стійкість, релігійна ортодоксія, політична доцільність, почуття патріотизму (утверджена імперська ідеологія), морально-етична консолідованість, методологічна системність [73, с. 391-392].

Потрібно, однак, зауважити: педагогіка тієї доби почала апелювати й до етичних взірців, наповнюючи їх стрижневими виховними підвалинами – образами, ідеалами, суто етичними констатаціями [89, с. 440]. Знання, отже, перестають бути самоцінністю без морально-виховної складової; шляхом дидактичної координації була органічно реалізована єдність навчання та виховання (з елементами світоглядної доктринальності й християнської сакралізованої постулативності [89, с. 441].

Зрештою, вже на початок X ст. шкільний учитель (чи викладач) остаточно перетворюється на вчителя-вихователя, – повноважного носія імперських ідеологем. З іншого боку, не менш симптоматичним було те, що імперська ідеологія накладалась на загальнодержавний просвітницький процес, котрий, звісно, так само не був позбавлений значного ідеологічного навантаження і сакралізованої святоотечеської догматики.

Підводячи підсумок, варто підкреслити: в означену епоху значно піднеслась та посилилась офіційна імперська ідеологія, що відбилось і на літературному процесі; від письменників та їх творів вимагалось упроваджувати в свідомість підданих уявлення про ідеального василевса. Таке саме завдання (й відповідальність) покладалось і на імперських істориків, і на педагогів (учителів), і на розробників нових філософських конструктів.

З іншого боку, Церква остаточно поставила під свій контроль діяльність шкільних закладів. Тим не менш, світський напрямок навчання продовжував залишатись характерною рисою візантійської системи

просвітництва. Навіть у монастирських школах викладались базові світські дисципліни. Без них ромеї не могли собі уявити освічену особу.

Розділ 4

**Роль навчальних закладів та світоглядно-естетичних ідеалів
у ромейському соціумі кінця IX – початку X ст.**

Розглядаючи функціональну роль візантійських навчальних закладів, доречно відзначити: їх освітньо-виховна практика мала не тільки ідеологічну компоненту, а й велику соціальну престижність; звісно, батьки це чудово усвідомлювали. Бажаючи для своїх дітей кращого майбутнього, батьки відправляли їх до школи із надією, що наука і граматики допоможуть їм реалізувати (майже гарантовано) перспективну службову чи військову кар'єру [91, с. 209].

Згідно з джерелами, такі випадки були непоодинокі, тобто, сподівання й очікування найчастіше виправдовувались: знання давали в житті реальний шанс піднятися. Наприклад, один з т. зв. аморійських мучеників на ім'я Калліст в юні роки прибув у Константинополь для продовження своєї освіти й поглиблення знань; завершивши освітній процес, Калліст був прийнятий на військову службу і отримав високу мілітарну посаду – став комітом схол [39, с. 87-88].

Мефодій, здобувши у себе в рідних Сиракузах ґрунтовну всебічну освіту і прибувши до столиці Імперії, – поступив на службу при імператорському дворі; через вісім років він став патріархом. Про користь від хорошої освіти, отриманої в авторитетних (престижних) навчальних закладах неодноразово пише у своїх трактатах Михайл Пселл [39, с. 87-88]. Цікаво зазначити: щоб здобути серйозну освіту, яка би дарувала шанс змінити долю, окремі особи готові були піти на великі жертви.

Наприклад, один амбітний цілеспрямований юнак, щоб оплачувати своє навчання, змушений був шість років працювати в лазні істопником. Джерела фіксують багато випадків, коли батьки віддавали усі гроші – навіть входили у борги й закладали майно – щоб заплатити за пристойну освіту для своїх синів [39, с. 88]. При такому підході на початок X ст. 78 % населення міст було писемними, тобто, щонайменше, пройшло чотирирічний (початковий) освітній курс у монастирських школах (викладання там велося безкоштовно) [39, с. 88].

Імператори так само давали своїм дітям найкращу освіту – їхніми вчителями найчастіше були видатні інтелектуали епохи. Дана традиція давала вельми позитивні результати – Візантійською імперією у більшості випадків керували високоосвічені василевси [41, с. 156]. Не меншу освіченість демонстрували діти вельмож, аристократів, знатних візантійських сановників. Їх навчали ретельно, сумлінно, відповідально й наполегливо, щоб вони могли у подальшому скласти достойну конкуренцію іншим претендентам на високі державні посади.

За врядування перших трьох імператорів Македонської династії чиновницький апарат Імперії складався з людей освічених, добре обізнаних у науках, з хорошою фаховою підготовкою та ерудицією [37, с. 502]. Обширними знаннями з філософії та риторики, наприклад, володів представник ромейської еліти – Симеон Метафраст, Великий логофет. Знавцями права, риторики й метафізики були Константин Ліхуд й Кекавмен [64, с. 331].

Звісно, візантійська еліта отримувала таку саму елітну освіту; тому, юнакам з аристократичних кіл мало хто міг скласти достойну конкуренцію. Як справжні інтелектуали, вони писали твори по різних наукових галузях, демонструючи дійсно високий рівень ерудиції та фаховості [64, с. 331].

Достатньо високим рівнем освіченості володіли й чиновники чисельних урядових канцелярій, про що неодноразово згадують тогочасні джерела. Зокрема, подібна розповідь фігурує в трактаті Георгія Кедрина. «Діяння церковні та цивільні від Різдва Христового» [4, с. 518-525].

Поважним вченим називає Продовжувач Феофана логофета драма Іоанна Агіополита [20, с. 314]; схвально відгукується Михайл Атталіат про освіченість та знання, а також – про ерудицію й досвід у державних справах Василя Малесі, Великого логофета [41, с. 270]. Михайл Пселл високу оцінку дає знанням двох суддів – Анатоліка й Другувіта, констатуючи, що вони глибоко обізнані у питаннях філософії [73, с. 379]. Знанням інтелектуалом був і колега по навчанню самого Михайла Пселла – егейський суддя Миколай

Склір; такої самої характеристики удостоївся суддя феми Селевкія Роман Адонц [73, с. 379-380].

Не можна не акцентувати: читати, писати й листуватися у Візантійській імперії вміли не лише чоловіки, а й жінки. Серед візантійських аристократок зустрічалось чимало освічених жінок, котрі зналися на поезії, філософії, риториці [36, с. 451].

Разом з тим, при всій глибокій релігійності візантійський соціум і в IX, і в X ст. продовжував зберігати (й шанувати) у галузі просвітництва вірність (і пієтет) античним науково-освітнім традиціям. В учбових закладах Східної Римської імперії при правлінні Лева Мудрого активно та всебічно вивчали класичні науки, а виклад (процес навчання) вівся за підручниками (мануалами і компендіумами), створеними в далеку елліністичну епоху [71, с. 285].

Важливо підкреслити, що тогочасна ромейська освіта мала переважно світський (крім того – значно дидактизований) характер й дотримувалась античних (Аристотелівських) принципів і методів навчання; суттєво від цієї освітньої моделі не відходили й теологічні школи (при їхній катехизичній орієнтації) [73, с. 381]. Проте, джерела фіксують випадки, коли ті чи інші учні або колеги-вчителі виступали із гострою критикою класичних «еллінських наук» й давньогрецьких авторів [73, с. 381].

Ідеальним типом освіченої людини у Візантійській державі на зламі століть залишалась особа, яка здобула хорошу базову освіту («Сім вільних мистецтв»), мала хороше виховання (обізнаність в етиці та естетиці), добре знала всю античну літературу. У своїх трактатах – як наукових, так і полемічних – провідні візантійські письменники, вчені, інтелектуали постійно дослівно цитували уривки з творів класичних греко-римських авторів й давали конкретні посилання на них [73, с. 381].

В означеному контексті вони не просто захоплювались античними літературними пам'ятниками, а й намагались (в міру таланту) їм наслідувати. Образами, ідеалами, алюзіями багатогранної й багатосюжетної античної

міфології й класичними ремінісценціями насичені поезії Христофора Мітіленського, Лева Хіросфакта, Палладія [110, с. 788].

У цих авторів чимало посилань на Софокла, Гомера, Есхіла, Овідія, Піндара, Евріпіда, Горація, Катулла, Ксенофонта. Постійним цитуванням пізньоантичних авторів характеризується творчість Іоанна Геометра; надзвичайно високо цінував ранню грецьку літературу Іоанн Мавропод, митрополит Євхейський. Наприклад, одну зі своїх релігійних поем він починає прямим цитуванням Евріпіда – ремінісценцією з його «Іпполіти» [110, с. 789-790].

Ідеалом, «досконалим взірцем» ромеїв була не тільки людина, яка добре знала античну літературу; у візантійському соціумі цінувались індивіди, котрі володіли енциклопедичними, універсальними, системними знаннями. Більшість письменників другої половини IX-X ст. демонструють чудову обізнаність у таких дисциплінах як граматики, риторика, філософія, право, медицина, географія, астрономія, теологія, – навіть окультні науки, в першу чергу – алхімія та астрологія [102, с. 233].

За даними джерел, курс навчання у візантійській школі мав три спупені – підготовчий (початковий), середній (тобто середня освіта), вищий. Середній рівень або етап ще мав назву «елементарний», «виховний», «всеохоплюючий», «настановчий» [102, с. 233]. З 7 років діти відвідували школи граматиста, де їх вчили читати, писати, рахувати (в межах арифметики); далі вони переходили в школу граматики, де знайомилися з літературою, географією, астрономією, дидактикою, музикою [102, с. 234]. Завершувалась (як повний цикл) візантійська освіта в школах ритора та філософа (окремо – теолога), і церковного дидакта [102, с. 234].

Наприклад, під керівництвом граматиста вивчав вступні науки майбутній патріарх Никифор; в Ієрусалимі елементарну школу відвідував Михайл Сінкелл, син знатних батьків, майбутній відомий правник та письменник [108, с. 202]. У початковій амастридській школі проходив навчання відомий філософ і ритор Георгій Амастридський; таку саму

початкову школу закінчив уродженець Галатії Еварист Студит, майбутній авторитетний богослов [108, с. 202]. Критську «середню» школу закінчив знаменитий калліграф Миколай Студит.

Джерела тієї епохи згадують ще низку відомих імен: майбутній просвітитель слов'ян Константин (у чернецтві – Кирил) закінчив елементарну школу у своєму рідному місті – Фессалоніці, а Афанасій Афонський – у себе на батьківщині, в Трапезунді. Письменник-аскет Хрисовул Патмосський навчався чотири роки у початковій сільській школі неподалік міста Нікеї [100, с. 244-245].

Початкову освіту отримували не лише хлопчики, а й, як відомо, дівчата. Так, Афанасія Егінська та Феодора Солунська здобули навички читання і письма у себе вдома (заможні батьки мали можливість наймати хороших вчителів для занять з дітьми й у домашніх умовах) [100, с. 245]. Донька Михаїла Пселла Стиліана з 7 років почала вивчати грамоту щоб надалі читати Святе Письмо [100, с. 245].

Елементарні школи у Візантії були найчастіше приватними закладами; подібні заклади утворювались і при монастирях. В джерелах початкові школи називаються або «школою грамоти», або просто «школою», а викладачів – дидасками, петотривами, педагогами, граматистами [73, с. 387]. Їхній соціальний статус, як і виплати за вчителювання відповідали нижчим чиновницьким категоріям.

Заняття в елементарній школі діти розпочинали у 6-9 років (найчастіше в 7-8 років). Наприклад, Феодор Студит і Афанасія Егінська почали вивчати початкову грамоту в 7 років, Андрій Критський, Григорій Декаполит – у 8 років, Давид Мітиленський – у 9 років [73, с. 387].

Звісно, зустрічались і виключення. Наприклад, Михаїл Пселл почав займатися з педагогами з 5 років, Стефан Новий – з 6 років, Хрисовул Патмосський з 5 років [73, с. 387]. У навчанні виконувався принцип поступового засвоєння матеріалу. Крім читання, письма та рахунку дітей також вчили пісньоспіву і Катехизису.

Зміст елементарної (початкової) освіти у виокремлений період внаслідок реформування Левом Мудрим зазнав достатньо значних змін. Якщо у попередній період (VI-VIII) в основу викладання були покладені твори Гомера, Гесіода, Страбона, Геродота і Плутарха, а християнські канонічні тексти (Святе Письмо, Дидахе, «Пастир» Єрми) йшли на другому місці, то з кінця IX ст. на перший план в освітньому процесі були висунуті (утверджені) Євангелія, «Діяння святих апостолів» і Псалтир [104, с. 220].

З Псалтиру, за вказівкою імператора Лева VI, під контролем вчителів учні заучували напам'ять псалми. Другий пласт запланованих дидактичних текстів і рекомендований для вивчення – це збірки агіографічних творів й твори Отців Церкви [104, с. 221]. У багатьох Житіях розповідається, що майбутні святителі та подвижники у шкільному віці (й це обов'язково) вивчали «Божественну та Священну грамоту» [104, с. 221].

До прикладу, – Антоній Кавлей, Никита Мідикійський, Хрисовул Патмосський починали свій навчальний курс із читання апологетичних і святоотеческих трактатів. Життя Феодора Студита й Стефана Нового так само засвідчують, що в дитинстві обидва християнські подвижники вчилися читати і писати за Псалтирем, аскетичними трактатами, опусами Вчителів Церкви (III-V ст.) [106, с. 314]. Новий Завіт і Псалтир були базовими навчальними книгами Афанасія Егінського та Феодора Солунського [106, с. 314].

Отже, є підстави констатувати: у часи врядування Лева Мудрого у візантійських навчальних закладах (початковій школі) найпопулярнішою навчальною книгою (в якості практичного навчального посібника) стає саме Псалтир. Його знання (досконале опанування) перетворюється на неодмінну дидактично-виховну компоненту – необхідну для всіх без виключення [95, с. 314-315].

Звісно, поеми Гомера та Гесіода, байки Езопа, історичні твори Полібія продовжували читатися і вивчатися школярами, однак у ролі «методичного підручника» й базового навчального матеріалу вони були усунуті на другий

план. Вивчення Псалтиру доповнював Закон Божий – зі стрижневою виховною складовою [95, с. 439].

Початкове навчання тривало 4, іноді – 3 роки. За визначенням дослідників 60-65 % ромейського населення (особливо сільського) на цьому й завершувало свою освіту (як вже згадувалось, даний рівень залишався для школярів безкоштовним; учителям за навчання платила держава) [106, с. 315]. Отже, елементарна школа давала «початковий мінімум»; ті, хто хотів продовжувати навчання, мусили шукати собі учбові заклади середнього (проміжного) рівня.

На відміну від елементарних шкіл (їх у Візантії на початок X ст. нараховувалось до тисячі), школи «підвищеного типу» – тобто, школи граматика, ритора і філософа були зосереджені переважно у Константинополі. В ту епоху саме у столиці готувалися кадри цивільної, військової та церковної адміністрації, державного центрального й провінційного (фемного) апарату [106, с. 315]. Сюди, у столицю, стікалися молоді амбітні хлопці із жагучим бажанням – здобути вищу освіту й зробити кар'єру [106, с. 315-316].

У свою чергу, візантійська естетична парадигма – в межах культурної традиції – не позбавлена ознак парадоксальності та лабільності (схильності до змін). Протягом IX – першої половини X ст. найкращі інтелектуали тієї епохи були активними учасниками гострої полеміки навколо проблем зображувального (образотворчої) мистецтва, його місця в культурі, його функцій та переважних ціннісних орієнтирів у системі ромейського світогляду [44, с. 480].

В означений період (за врядування Лева Мудрого й Константина Порфірогенета) в Імперії сформувалась глибока, всеохоплююча теорія образу, зображення (канонів візуалізації), іконографії. Варто відзначити: ікона на IX ст. була найважливішим (провідним) кластером у візантійській філософсько-релігійній та виховній системі; крім того – саме з IX ст. (після 843 р.) вона стала (у вимірі унаочненої абстракції) міцним теоретичним

фундаментом усього подальшого ромейського мистецтва і просвітницької дидактики з її сакральною складовою [44, с. 481].

«Візантійська теорія образу (символу, знака), констатує В. Бичков, об'єднувала основні сфери духовної культури ромейів – онтологію, гносеологію, релігію, мистецтво, літературу, етику. Й об'єднання це здійснювалось на ґрунті естетичної значимості та емоційної ваги образу. Виконуючі найрізноманітніші функції, він у кінцевому результаті був звернутий до глибин людського духу» [31, с. 41].

«Означеним проникненням, продовжує вчений, у сокровенний світ людини образ збуджував духовну насолоду, яка свідчила про співзвучність, співузгодженість, співєднання, духовний контакт на сутнісному рівні людини з об'єктом, втіленим у образі, естетичний ефект котрого добре відчували візантійці й майстерно використовували у своїй культурі, хоча і пояснювали його на своєму індивідуалізованому рівні, в традиціях середньовічного світорозуміння» [31, с. 41].

«Саме тому, резюмує дослідник візантійської естетики, теорія образу належить в цілому ромейській естетиці, хоча окремі її аспекти правомірно й виправдано розглядаються і істориками філософії, і релігієзнавцями, і культурологами, і богословами» [31, с. 41].

Приділивши стрижневу увагу проблемам образу, візантійці IX-X ст. не забували й про інші естетичні проблеми. Традиційна естетична категорія «прекрасне» («чудове») теж зазнала у них всебічного осмислення і трактування. Базова методологічна основа сформованої інтерпретаційної моделі – ідеї патристики та аскетології [31, с. 42].

В цілому – і це природно – до матеріальної краси вони ставилися достатньо прохолодно, хоча й не заперечували її. Той же Св. Іоанн Дамаскін, наприклад, захищаючи живописні (художні) зображення, закликав іконоборців «не хулити матерію, бо нема нічого ганебного в тому, що походить від Бога» [31, с. 42].

Посилаючись на біблійний авторитет, він стверджував, що матерія прекрасна й недостойна осуду сама по собі. Матеріальну красу Іоанн розумів в суто античних (Аристотелівських) традиціях – як певну абсолютну досконалість видимого образу [102, с. 370]. З іншого боку, краса й досконалість (в античному ціннісному розумінні та сприйнятті) людського тіла взагалі не хвилює візантійських релігійних мислителів середини IX ст. [102, с. 371].

Дамаскін, наприклад, принципово ігнорував тілесну красу: йому не були близькі захоплення Немесія Емесьського і тому він звертав увагу виключно на утилітарну доцільність усіх органів людського тіла. Отже, як бачимо, не матеріальна, а лише духовна, Божественна краса приваблювала увагу релігійних мислителів та письменників тієї епохи [102, с.371].

Тим не менш, для візантійської естетики кінця IX – початку X ст. характерне переростання якісних пріоритетів у дидактично-виховні; крім того, характерний певний перерозподіл акцентів між її основними напрямками: офіційним церковно-патристичним; монастирським (з естетикою аскетизму); антикизуючим [31, с. 434].

Між цими магістральними напрямками не існувало жорстких кордонів; нерідко вони достатньо тісно «контактували» чи пересікалися одне з одним, і їх теоретиками часто виступали одні й ті самі особи. Доцільно звернути увагу: всі три напрямки, не дивлячись на суттєві розбіжності у розумінні їх теоретиками низки основоположних естетичних проблем, внутрішньо спирались на єдину світоглядну систему, були об'єктивним породженням ромейської культури і складали в середині неї певну збалансовану органічну цілісність, що ґрунтувалась на діалектичній єдності протилежностей [31, с. 434].

Як відомо, з перемогою іконошанування завершився процес активного формування головного напрямку візантійської естетики – церковно-патристичного, який став архетипом для ромейської культури X-XII ст. Ідеальний естетичний об'єкт був визначений у духовній сфері, котра зайняла

вищі шаблі в ієрархії цінностей, сформованій у відповідності з новими соціально-політичними та філософсько-релігійними ідеалами (в руслі реалізації реформ автократора Лева Мудрого) [114, с 203].

Однак шлях до цього естетичного об'єкту проходив через світ речей та явищ, котрі сприймалися чуттєво; така ситуація (в якості етичного конструкту) вимагала розробки естетичних проблем і цього світу (тобто буттєвих реалій), природно, в аспекті орієнтації на естетичний абсолют [114, с. 203]. Звідси – «сублімізація», з наступним посиленням (підвищенням) ступеню піднесеності усіх естетичних категорій і, перш за все, поняття прекрасного з низкою його нових модифікацій.

Крім того: відбувалась детальна розробка в естетичному плані таких глобальних проблем духовної культури як знак, символ, образ; осмислення нових функцій мистецтва (наприклад – аналогічної), нових завдань, що стоять перед ним, нових принципів його формування (канонічність, догматизм, традиціоналізм) [44, с. 479].

Таким чином, можна стверджувати, що стрижневі положення і характерні риси цього головного напрямку візантійської естетики повністю сформувались на 70-ті – 80-ті рр. IX ст. і надалі суттєво не мінялись, хоча й варіювались під впливом конкретизованого розвитку художньої культури та двох інших напрямків естетики [113, с. 253].

При правлінні імператора Лева Мудрого в інтелектуальному середовищі візантійської знаті починає набирати сили естетика, орієнтована на греко-римську язичницьку античність. В художній культурі з її світоглядними уподобаннями відроджуються мотиви античної міфології, проте, не в їх культово-релігійній значимості, а як явища суто художньо-естетичного порядку [113, с. 253].

Як вже підкреслювалось, на межі IX-X ст. зростає інтерес до багатьох явищ духовної культури античності. В літературі з'являються та поширюються чисельні парафрази та подражання (наслідування) античним авторам-класикам. Цілком природно, що актуалізуються базові античні

естетичні принципи і концепції – ті, які у IV-VIII ст. піддалися жорсткій критиці з боку авторів-патристів [113, с. 254].

В межах нових – реформованих Левом Мудрим реалій, феномен античної естетики зазнає нового наповнення і нового світоглядного осмислення; ключові положення даного феномену трансформуються, щоб інтегруватися в структуру оновленої ромейської дидактизованої традиції [34, с. 79]. На рівні візуального сприйняття антична естетика набуває на початку X ст. нових змістових форм – орієнтованих на християнську дидактику і ортодоксію. Одночасно антична естетика отримує дієве активізує спрямування [34, с. 79-80].

Дві головні проблеми постають в центрі уваги візантійських представників антикознавчої парадигми – «краса» та «мистецтво» (як таке). У першу чергу шануючи різні види моральної та духовної краси, візантійська естетика у даному світоглядному спрямуванні звертається до нижчого в системі християнських цінностей ступеню краси – тобто, до візуально усвідомленої та сприйнятої краси матеріального світу. Цю красу визнавали навіть апологети і патристи доби Вселенських Соборів [38, с. 493].

В означеному контексті на себе звертає увагу той факт, що пріоритет починає віддаватись гедоністичним аспектам краси. Чуттєво сприйнята краса дарує насолоду: на цьому твердженні візантійці будують власну духовно-світоглядну концепцію, що витікає з проявів людської емоційності [108, с. 284]. В загальній для усього християнського Середньовіччя системі символічного та алегоричного сприйняття світу, насолода матеріальною красою осмислювалась як символ більш високої духовної насолоди [108, с. 284-285].

Ромеї з кінця IX ст. із насолодою читають старих латинських авторів. В структурі розмаїтної візантійської культури античні класичні образи, форми, ідеали набувають нової естетичної забарвленості, нових світоглядних орієнтирів, нового емоційного усвідомлення [114, с. 231]. Автори візантійських романів, використовуючи античні стереотипи, із просякнутим

естетизмом описують красу природного пейзажу, лавад або гаїв. Прикладом слугують яскраві описи Євматія Макремволита [70, с. 83-84].

Він майстерно, за допомогою естетичних описів, створює атмосферу, сприятливу для зародження та розвитку любовних хвилювань його закоханих героїв. Так само заслуговує на увагу ще один фундаментальний естетичний орієнтир, відроджений патріархом Константинопольським Фотієм – це архітектура. Він пише декілька невеликих трактатів, де аналізує і характеризує естетичну цінність архітектурних споруд [70, с. 84].

Типовим прикладом, де фігурують архітектурні описи, – є епос «Дигеніс Акрит». Палац головного героя твору змальовується як унікальна пишна споруда, зіткана з каменю й даруюча насолоду оку [7, с. 116-135]. Багато саме архітектурних ремінісценцій зберігаються в творах Михаїла Пселла, Симеона Метафраста, Іоанна Маврокордата [70, с. 85].

Епоха Лева Мудрого – без сумніву благотворний для художньої культури Візантійської імперії період; у ті роки отримує реабілітацію навіть антична трагедія: до середини IX ст. вона практично була табуована ранньовізантійськими мислителями й Отцями Церкви. Проте, за сприяння імператора Лева VI відроджується живий інтерес до даного, колись надзвичайно популярного, античного жанру. З приводу грецької трагедії в літературі починається активна полеміка: обговорюється її естетичні характеристики та переваги; дискутуються питання, пов'язані з моральною проблематикою [107, с. 280].

Прикладом трактатів, присвячених естетичному аналізу античної драматургії, слугують опуси Іоанна Цеца («Про трагедію»), єпископа Солунського Євстафія («Про іпокріз»). Доречно підкреслити, що обидва твори є апологією античному драматичному мистецтву. Цец, зокрема, позитивно оцінює моральне звучання (моральний накал) класичної давньогрецької трагедії.

Ось що він пише: «А таки був колись час, коли в театрах процвітали актори для власної слави; вони прикрашали мудрість, навіть інколи

покращували її, ту мудрість, котру майстерно описували творці трагедій. Ці останні долучались до давніх подій історії, підходящих для серйозного виховання, встановлювали (визначали) у відповідності з ними дійових осіб, виводили їх на огляд (ознайомлення) за допомогою людей, котрі по-акторськи надягали на себе маску стародавніх героїв.

Цьому слугувала і переконливість побудови їх речей (промов), і дзеркальна точність відтворення їхньої зовнішності, слів та пристрастей; цим вони схиляли глядачів та слухачів до краси добродійності ... А до того ж викликали до життя особливий рід творів – дидакалії, покликаних прививати глядачам моральність та доброчесність» [80, с. 122].

Отже, виокремлений період – добу реформ Лева Мудрого – можна по праву вважати часом розквіту естетичної свідомості у Візантійській імперії. Вже пройшовши у попередні століття період злету й домінування, – церковно-патристичний напрямок з X ст. обмежується на теоретичному рівні лише розглядом окремих дискусійних питань (в руслі мінливості естетичних смаків), найчастіше пов'язаних з культовим (духовним) мистецтвом [80, с. 123-124].

Ортодоксальні християнські ідеї починають в цілому активніше суміщатися в ньому (даному періоді) з елліністичними естетичними уявленнями. Принципи (і засади), сформульовані в межах даного напрямку, одержують свій найповніший і найдосконаліший вираз у мистецтві й вихованні саме цього періоду. Зокрема, повністю складається у своїй дидактично-просвітницькій специфіці виразна ромейська художня мова, мова образотворчого мистецтва, котра – на рівні світоглядної симптоматики – остаточно оформила своєрідність цього мистецтва [94, с. 198].

Останнє, на що необхідно звернути увагу: в період правління Лева Мудрого завершується формування та осмислення церемоніальної естетики, котра розумілася в той період у якості невід'ємної частки візантійської державності [16, с. 72-75]. Так само, високого розвитку досягає теорія вербальних (словесних) мистецтв, де особлива увага приділяється естетиці

слова і не тільки в поезії чи у красномовстві, а й у агіографії (житійних пам'ятках) та історіографії.

В межах узагальнення варто акцентувати: трирівнева шкільна освіта у Східній Римській імперії була, крім виховної функції, спрямована на підготовку кваліфікованих кадрів для широких державних потреб. Одночасно навчальні заклади в Імперії – як світські, так і духовні – відігравали роль потужних просвітницьких осередків, покликаних формувати у населення державницьку світоглядну позицію в рамках православної ортодоксії, а також – поширювати й посилювати дидактизований морально-етичний елемент, з його ключовими ціннісними орієнтирами та домінуючою естетичною симптоматикою.

Висновки

Узагальнюючи та резюмуючи викладений в магістерській роботі фактологічний матеріал, необхідно констатувати наступне.

1. Змістова специфіка внутрішньої політики візантійського імператора Лева Мудрого в царині науков-освітніх практик у першу чергу несе на собі відбиток його реформаторських прагнень і цілей. Лев VI мав на меті відродження – на загальнодержавному рівні – усієї галузі гуманітарних наук з одного боку, і у конкретизованій формі – складної духовно-виховної сфери з іншого.

Будучи сам інтелектуалом та філософом на троні, багато уваги у своїй цілеспрямованій внутрішньополітичній діяльності цей освічений василевс ромеїв приділяв офіційному поширенню і духовно-моральних ідеалів (взірців), і світоглядно-естетичних. Епоха його врядування стала часом справжнього ренесансу та розквіту візантійської науки, мистецтва, освіти, просвітництва і проповідництва.

В Імперії суттєво збільшилась кількість шкіл; так само зросло і фінансування імперської освіти. Відчутного злету зазнала православна (церковна) культура з її усталеними душпастирськими традиціями. Активізувався процес релігійного місіонерства, який розгорнувся на тлі процесу феодалізації економіки.

2. Шляхи розвитку візантійських виховних орієнтирів у виокремлений історичний період ґрунтувались на імперській політичній ідеології й мали яскраво виражені ознаки тріумфуючого ромейського патріотизму. З іншого боку, виховний сегмент за Лева певною мірою демонстрував старий традиціоналізм, котрий бере свої начатки ще у VII ст. і в світоглядному плані ґрунтувався на твердженні Аристотеля.

Суть цієї концепції полягає в узгодженості чотирьох суспільних конструктів основоположної парадигми: геоцентризм Світобудови; сакральність авторитету «Великих каппадокійців» (Св. Василій Великий, Св. Григорій Богослов, Св. Іоанн Золотоустий); євангельські духовно-моральні ідеали; пастирська опіка Християнської Церкви. У свідомості освічених

візантійців ці чотири беззаперечні постулати зберігали свою впливову виховну роль і в X, і в XI ст.

З іншого боку, ромейські виховні засади апелювали до класичних античних взірців, відображених у пайдейї. У виховному процесі «ставка» робилась на такі предмети як граматики, діалектика, риторика, література, метафізика, філософія, історія, теологія, музика. В часи Лева Мудрого теж вважалося, що саме ці базові давньогрецькі дисципліни покликані виховувати освіченого члена суспільства.

3. Серед ключових просвітницьких тенденцій, реалізованих тогочасною імператорською владою у вигляді реформ, на перше місце виступає виховання у особистості патріотичної свідомості, моральних ідеалів й духовних потреб. Для реалізації даної виховної доктрини були задіяні як світські, так і церковні учбові заклади, які отримали спеціально розроблені імперською канцелярією програми, з відповідним дидактичним навантаженням.

Базовими компонентами виступили три стрижневі складові – *симфонія* державної (світської) влади та Церкви (Константинопольського патріархату), *гармонія* між сакралізованими імператорськими повноваженнями (прерогативами) та обов'язками з боку підданих, *синергія*, поширена серед представників інтелектуальних кіл й чиновницької знаті. Проякнення творчої синергією вважалося «істинним Благом» і сприймалося як «милість Божа».

На окрему увагу заслуговує відновлений Левом Мудрим на теренах Імперії «культ книги»; сам імператор мав чудову бібліотеку, яку постійно поповнював. З іншого боку, саме василевс ініціював доволі широку кампанію по боротьбі із невіглаством і «розумовою темністю»; поширилась мода на знання, інтелект, мови, літературу, мистецькі смаки, а також – звернення до «еллінської мудрості»

4. Характеризуючи сутнісні особливості візантійського аристотелізму як основи освітніх, етичних та духовно-світоглядних ідеалів, що у підсумку

перетворились на загальнодержавну універсальну дидактичну модель, доречно відзначити їх антропологічну спрямованість, алегоричність та образність діалектичних побудов, знаковість класифікаційних визначень, симптоматичність рецепцій, образність мислення.

Разом з тим, візантійський аристотелізм не був позбавлений і певних недоліків – надмірної догматизації тверджень, філософського ригоризму, теологічної обмеженості. Проте, саме універсалізований в X ст. августинізм набуває синтезних ознак й конкретної ціннісної складової, покликаних адаптувати його методологічні засади під потреби і реалії політичної домінанти, продиктовані необхідністю втілення імператорської науково-освітньої реформи.

Стрижень філософсько-теологічної системи Св. Августина Аврелія, єпископа Гіппонського, – теорія пізнання, в епоху правління Лева Мудрого стала – в якості методології й онтології – офіційним вченням. Крізь призму аристотелізму, таким чином, почали інтерпретуватись – космологічні побудови, філософія історії, соціологічні та етичні міркування, виховні й просвітницькі програми, парадокси творчості (в їх культурологічному контексті або мистецькому прояві). Також варто підкреслити, що ромейський аристотелізм ґрунтувався переважно на авторитеті Віри і Передвизначення.

5. Аналіз духовно-виховних складових, що у період правління Лева Мудрого мали чітку реалізацію в провідних гуманітарних науках – філософії, історії, літературі, дозволяє констатувати: на межі IX та X ст. освіта вважалась «нагородою Долі» за сумлінність та наполегливість; методологічна формула «знання – Благо» стає аксіомним твердженням. Роль розуму в науці (т.зв. раціональний елемент) активно зростає, починаючи відкрито конкурувати з православним богослов'ям і церковним пастирством.

Ідеалом візантійських письменників, філософів, риторів, граматиків, взагалі інтелектуалів – стає імператор, захоплений науками, меценат, покровитель знань, просвітництва, місіонерства, поціновувач книг, музичних творів і мистецьких виробів. Таким і був Лев Мудрий. Не можна, однак, не

акцентувати на значенні імперської ідеології, яка органічно перепліталась із державною освітньо-виховною системою. В ту епоху без знань, без освіти реалізувати вдалу чиновницьку кар'єру було вкрай важко, майже неможливо (знатність ролі не відігравала).

Відсутність освіти при дворі імператора Лева розглядалась як неповага до оточуючих та породжувала постійні глузування. Людину без належних знань та необхідного рівня освіченості вважали відсталою, неповноцінною, навіть ущербною. Неабияку популярність мав також афоризм – «Без знань немає духовності»; ставленням вельмож та василевсів до просвітництва визначався рівень їхньої добродійності та моральності. В означеному контексті саме Лев Мудрий взяв на себе обов'язки бути ктиторм (опікуном) науки і освіти в Імперії.

6. Якісні та мотиваційні чинники, котрі були базовими для ромейської педагогічної думки при правлінні Лева Мудрого, мають дидактичне походження й таку саму дидактичну мету. Разом з тим, в їх основі лежить філософсько-теологічна думка, яку в епоху Вселенських Соборів (IV-VIII ст.) розробляли східні Отці Церкви. Основу якісних критеріїв склала діалектика, започаткована Проклом й Св. Іоанном Дамаскіним; вчення про вищий одухотворений екстаз у науці розробив Псевдо-Діонісій Ареопагіт, продовживши розвивати ідеї неоплатонізму.

Мотиваційну (спонукуючу) складову сформував та утвердив останній візантійський патрист – Св. Максим Сповідник. Як оригінальний мислитель (філософ і богослов), святитель Максим розвинув деякі світоглядні концепти Орігена Адаманта, поєднавши їх з теологічними поглядами Св. Григорія Нисського. Стрижень усіх мотиваційних чинників у християнській педагогіці за Максимом Сповідником – усеохоплююча Божественна Воля, котра визначає «шлях до Істини» як у науці, так і в освітніх практиках, орієнтованих на антропологічну домінанту, однак в межах сакралізованих церковних догматів.

Не меншу мотиваційну роль, на думку Св. Максима, відіграє в педагогічній науці духовне підґрунтя – «плерома душі»; її вдосконалення і розвиток призводить до позитивної реалізації виховного ефекту. Отже, досконалий педагогічний процес мислиться як органічна сукупність (своєрідний синтезний конструкт) духовних помислів та устремлінь з одного боку, й людської розумової активності (діяльності) – з іншого. Божя Воля вінчає і наповнює Благотворною природою індивіда, який перебуває у процесі опанування знань (наук) – і світських, і церковних.

7. Розкриваючи роль і вплив візантійських навчальних закладів у поширенні в стратифікованому соціумі Імперії світоглядно-естетичних ідеалів, необхідно акцентувати увагу саме на ключовій естетичній функції. Ромейська естетика у X-XI ст. пережила свій другий розквіт (перший припав на добу ранніх Вселенських Соборів). Естетична виховна компонента у X ст. стає провідною дисципліною, що викладається риториками в імперських школах, у першу чергу – столичних.

За освітньою реформою імператора Лева Мудрого ключова виховна прерогатива, як і посилення загальної науково-просвітницької бази, покладалась на навчальні заклади, котрі теж були піддані реформуванню: пріоритетними стали гуманітарні науки; збільшилась кількість викладачів та нових предметів; крім того, по всій Візантійській імперії зросло число самих шкіл; обов'язковими курсами у навчальній програмі стали – логіка, метафізика, риторика, гомілетика, історія, поетика і право (іноді також музика). В естетиці, у пошуках «образу» починає поширюватись – як методологічний постулат – антиномічне мислення.

Формування у учнів образного та естетичного мислення – стало дієвим новаторством в рамках імперського реформування шкіл та мистецьких гуртків; посилилась (цілком передбачувано) не лише освітня, а й виховна роль шкіл – як державних та приватних (світська категорія), так і монастирських єпископальних (релігійно-церковна категорія). Внаслідок цього збільшився вплив усіх візантійських освітніх закладів (столичних, у

великих містах, периферійних), покликаних за задумом імператора Лева Мудрого – відчутно підвищити науково-освітній рівень в ромейській державі, для підготовки чиновників усіх рангів й підсилення (покращення) інтелектуального рівня політичної та дипломатичної еліти.

Список використаних джерел та літератури

А. Джерела

1. Асохик (Степанос Таронский). Всеобщая история / Пер. Н. О. Эмина. М.: Тип-ия Ф. С. Альтшуллера, 1864. XXXIV, 381 с.
2. Вардан Великий (Аревелци). Всеобщая история / Пер. Н. О. Эмина. М.: Тип-ия Н. А. Лебедева, 1861. XXXII, 478 с.
3. Georgius Cedrenus. Compendium historiarum. Bonn: I. Bekker, 1938. Vol. 1. 367 p.
4. Georgius Cedrenus. Compendium historiarum. Bonn: I. Bekker, 1938. Vol. 2. 412 p.
5. Ioannis Zonarae. Epitomaehistoriarum. Lipsiae: Brill, 1868. Vol. 1. 425p.
6. Ioannis Zonarae. Epitomaehistoriarum. Lipsiae: Brill, 1869. Vol. 2. 490p.
7. Ioannis Zonarae. Epitomaehistoriarum. Lipsiae: Brill, 1870. Vol. 3. 482p.
8. Ioannes Cameniata. De excisione Thessalonicensi. Bonn: I. Bekker, 1883. XII, 202 p.
9. Ioannes Scylitza. Synopsis historiarum. 811-1057. N.Y.: DeGruyter, 1973. Vol. 1. 523 p.
10. Ioannes Scylitza. Synopsis historiarum. 811-1057. N.Y.: DeGruyter, 1973. Vol. 2. 491 p.
11. Leons VI. Tactica. Oxf.: Univ. Press, 1954. XXXII, 328 p.
12. Leon Choïrosphaktes. Opere. L.: SON, 1981. 306 p.
13. Liutprandus Kremonensis. Antipodiosus. N.Y.: E. P. Dutton, 1930. 287 p.
14. Theophanes Continuatus. Scriptores post Theophanes. Oxf.: Univ. Press, 1995. XXIII, 482 p.
15. Simeon Metaphrastes. Chronicon. Bonn: I. Bekker, 1885. XXII, Vol. 1. 356p.
16. Simeon Metaphrastes. Chronicon. Bonn: I. Bekker, 1885. XXII, Vol. 2. 284p.

Б. Література

17. Андрущенко В. П. Феномен освіти: В 5-ти кн. Суми: Університетська книга, 2020. Кн.1. Поняття освіти: зміст та предметне поле. 452 с.
18. Баумейстер А. Біля джерел мислення і буття. К.: Дух і літера, 2012. 471 с.
19. Балух В.О. Візантологія. Чернівці: Книги ХХІ, 2006. 606 с.
20. Вандишев В.М. Філософія. Екскурс в історію вчень і понять. К.: Кондор, 2005. 471 с.
21. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана та Л.В. Войтовича. Львів: Апріорі, 2011. 880 с.
22. Острогорський Г. Історія Візантії. Л.: Літопис, 2002. 558 с.
23. Попов Н., прот. Император Лев VI Мудрый и его царствование. М.: Тип-ия А. И. Снегирёвой. 1892. LV, 304 с.
24. Сорочан С. Б. Византийская империя. Харьков: Книжный клуб, 2022. 359 с.
25. Степовик Д. Візантологія. Івано-Франківськ: ІФТА, 2002. 254 с.
26. Успенский Ф. И. История Византийской империи: В 3-х т. (4 кн.). М.: Мысль, 1998. Т.3. 605 с.
27. Цебрій І. В. Освіта в соціокультурному просторі Середньовіччя. Полтава: ПОІППО, 2007. 363 с.
28. Angold M. The Byzantine Empire: a Political History. L.: Longman, 1984. 334 p.
29. Baynes N.H. The Byzantine Empire. Oxf.: University Press, 1978. 351 p.
30. Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 1. 610 p.
31. Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 2. 585 p.
32. Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 3. 504 p.

33. Bury J.B. The treatise “De administrando imperio” // Byzantinische Zeitschrift, 1906. Vol. 15. P. 517-577.
34. Blaum P.A. The Days of the Warlords: A History of the Byzantine Empire, 969-991. N.Y.; Univ. Press, 1994. 302 p.
35. Barker J. W. The later Roman Empire. Westhome Publ., 2009. 272 p.
36. Browning R. The Byzantine Empire. L.: Nicolson, 1980. 224 p.
37. Copleston F. A History of Philosophy: In 4 v. Westminster: P. and V., 1950. Vol. 2. 632 p.
38. Copleston F. Medieval Philosophy. N.Y.: B. Harper, 1961. 524 p.
39. Courtenay W. Schools and Schools of Thought in the Twelfth Century. Turnhout: Univ. Press, 2010. 354 p.
40. Carre M.A. Realists and Nominalists. Oxf.: Univ. Press, 1986. 502 p.
41. Christophilopoulou A. Byzantine History: In 2 v. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1993. Vol. 1. 703 p.
42. Christophilopoulou A. Byzantine History: In 2 v. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1993. Vol. 2. 632 p.
43. Constantinides C. N. Higyer Education in Byzantium in tye Thirteenth and Early Fourteenth Centuries. Nicosia: SOON, 1982, 471 p.
44. Dronke P. Intellectuals and Poets in Medieval Europe. Roma: SOP, 1992. 391 p.
45. Franzius E. History of the Byzantine Empire: N.Y.: Funk and Wagnalls, 1967. XV, 487 p.
46. Grant E. Physical Science in the Middle Ages. N.Y.: G. Lord, 1971. 565 p.
47. Gregory T. E. A. History of Byzantium. L.: Blackwell Publishing, 2005. 328 p.
48. Gilson E. History of Christian Philosophy in the Middle Ages. N.Y.: B. Harper, 1955. 480 p.
49. Harris J. The Lost World of Byzantium. L.: Yale University Press, 2015. 367 p.

50. Haldon J. F. State, Army and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries. Brookfield: Variorum, 1995. 516 p.
51. Haldon J. F. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204. L.: UCL Press, 1999. 423 p.
52. Haldon J. Byzantium. A History. Charleston: Arcadia Pub., 2000. 192 p.
53. Haussig H. W. A History of Byzantine Civilization. L.: Thames and Hudson, 1971. 448 p.
54. Hussey J. M. The Byzantine World. N.Y.: Harper, 1961. 188 p.
55. Jenkins R. Byzantium: The Imperial Centuries. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1966. XIII, 400 p.
56. Jenkins R. The Classical Background of the Scriptorum Post Theophanem // *Dumbarton Oaks Papers*, 1954. Vol. 8. P. 11-30.
57. Janin R. Constantinople Byzantine. Oxf.: University Press, 2007. 485 p.
58. Jones A. H. M. The Later Roman Empire (284-602). Oxf.: University Press, 1964. 563 p.
59. Mango C. Byzantium. The Empire of New Rome. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1980. XII, 334 p.
60. Mango C. Byzantium and its Image. History and Culture of The Byzantine Empire. L.: Variorum, 1993. 360 p.
61. Miller T.S., Nesbitt J. S. Peace and war in Byzantium. Washington: DC, 1995. 428 p.
62. Maurer A. A. Medieval Philosophy. N.Y.: B. Harper, 1962. 481 p.
63. Nicol D.M. The Last Centuries of Byzantium. Cambr.: Univ. Press, 1993. 482 p.
64. Romane J. Byzantium Triumphant. L.: pen and Sword Books, 2015. 306 p.
65. Southern R. W. Medieval Humanism and Other Studies. Oxf.: Univ. Press, 1970. P. 61-85.

66. Southern R. W. Scholastic Humanism and the Unification of Europe: In 2 v. Oxf.: Univ. Press, 2001. Vol. 1. Foundations. 472 p.
67. Obolensky D. The Byzantine commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. L.: OFM, 1971. 585 p.
68. The Cambridge History of the Byzantine Empire, 500-1492 / Ed. by J. Shepard. Cambr.: Univ, ersity. Press, 2008. XX, 1207 p.
69. The Oxford history of Byzantium / Ed. by C. Mango. Oxf.: Univ, ersity. Press, 2002. 334 p.
70. Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. Stanford: Univ, ersity. Press, 1997. XXIII, 1019 p.
71. Treadgold W. T. A Historu of the Byzantine State and Society. Stanford: Univ. Press, 1997. 1019 p.
72. Treadgold W. T. Studies in Byzantine Cultural History. Bucharest: Ed Acad. Romane, 2016. 487 p.
73. Tougher S. The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People. L.: E. J. Brill, 1997. 262 p.
74. Whittow M. The Making of Byzantium 600-1025. Cambr.: University Press, 1996. 518 p.
75. Weinberg J.R. A Short History of Medieval Philosophy. Princeton: Univ. Press, 1964. 514 p.